

Е 1484)
В 14

A black and white illustration of a man in a dark coat and cap, walking with crutches. His right arm is a prosthetic with multiple fingers. The background is light with diagonal streaks.

ІАБДУЛЛА ДАДАШЕВ

ЧЕВНАШ
ІОБЪРЗУ

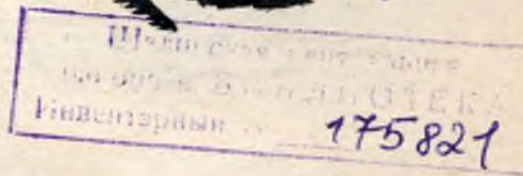
Л. М.

В. М.

ІАБДУЛЛА ДАДАШЕВ

ЧЕВНАШ ЙОЪРЗУ

ПОВЕСТЬ

Нохч-ГӀалгӀайн
книжни издательство
1978

1. Дадашев. Чевнаш йорзу. Повесть. Нохч-ГӀалгӀайн книжни издательство, 1978, 119 арло.

Дадашев Ӏабдулла журналист ву. Карарчу хенахь районни газетан редакторан болх беш ву иза. Прозанкан ши книга хӀинцале а еша таро хилла дешархойн. Уьш яра «ХӀо вант-сан да» а, «ГӀалат» а цераш йолуш. ХӀокху керлачу повестехь кьоначу Шамилев Салидан халачу амма ирсечу дахарх лаьцна дуйьцу. Дех-ненах а хедий, лубьчу гӀамехь ког а боккхий заӀлап вуьсу иза. Амма цуьнан ницкъ кхочу халонашна кӀел ца соцуш деша а, Ӏилманий белхало хила а.

Д 0733 — 005
М 135 (03) — 78 — 20 — 77

Чуг етташ, хъаьдда доплучу Соьлжи чу а кхевдина, шу тлехь лаьтта, глалина гена йоццуш, похчийн юрт. Кхузара дла дика гуш ю, оку хин йистаца вовшашца хиттаелла, кIур туйсуш лаьтта маьжгадаьттанах гIул-лакхден заводаш. Цигарчу установкашна тлехь белхаш беш, белхалойн классах дIакхетта, колхозаца шайн да-хар доьзна бехаш бу юьртахой.

Исбаьхьа ду кхузара лалам. Гобаьккхина сирла шов-данаш, хиш, цIена хIаваь тIекхьохьу, юьртах агIо тоьх-на лаьттачу, луьстачу хьуьнхара...

Хаза хуьлу юьртахь Iуьйре. ЦIена хуьлу хIаваь, вов-шашца кьуьйсус ека олхазарийн шакарш, адамаш а хуьлу Iуьйренца самукъане, хIайтъяьлла. Буьйсанна са-даьIначу дегIехь керла ницкъ хуьлу. Ткъа Халидан дегI дика дацара. Сахиллалц бохург санна, керчаш цхьацца ойланаш коьрте хьийзаш Iуьйранга ваьлла иза, шийла-чу хица юьхь-куьг дилина, жимма шен дегI метта а да-лийна, балха ваха кечлуш воллура.

— Халид! Ва... Халид! ГIаьттиний хьо? — цIеххьана бетта мохь цхьа сингаттаме болуш санна хийтира.

— Ой, гIаьттина дера, чохьавала.

— Оссалам лалайкум, со вара иза-м, Халид. — Лу-лахо тIеххьа бос баьхьна вара.

— Хьо лаа вуй? Вало чу.

— Деллахъ, Халид, ма вон хIума хезна суна.

— ХIун ду иза? Дийцахъа.

— Гирмана вайца тIом болийна боху-кх.

— Ахъ хIун дуьйцу? Дера болийна хир бац-кх?

— Шеяхъана, тешнабехкаца тIелетта боху иза. ХIинца гIалийтIера ца кхаьчначу тхан кIанта дийци суна.

— Ше йожа кху белхан. Ца ги-кх иза и ца деш.

— ХIун хир ду техъа? Гирмана пачхьалкх башха йоккха а яц бохуш ма дуьйцу.

— Йоккха елахъ а, яцахъ а немцой тIом беш бен Iаш бац бохуш-м хезна суна. Делахъ а харцо тоьлла яц цкъа а. ХIаллак хир бу уьш, — чIагIдира Халида.

— Хено гойтур ду-кх, — корта а лестош, дIавахара и вон кхаъ бахъаш веанарг.

Оцу дийнахъ юьртахула жимачунна а, воккхачунна а хиъна чекхделира тIом болабалар. Иза дара ког баькх-баьккхичохъ дуьйцуш дерг. Сингаттаме винера цо жиманиг а, воккханиг а.

ШолгIачу дийнахъ, кьалххе хъала а гIаьттина гIала вахара Халид. Цигахъ кхунна бевзаш гергара нах бара.

ГIала гIаьттина хан яра иза дIакхаьчча. Адамаш синкьераме цацара. Газета буйнахъ дол-долчунна гонаш бина лаьттара адамиин тобанаш. Халидана цIахъ ца карийра шен гергара нах. Делахъ а тIамах дерг хааза цIа ца ваха сацам бина волу, иза тIевахара газета доьшуш лаьттачу стагана. Иза эрмало хиллера. Цуьнга нохчийн маттахъ шегашу тIехъ дерг дийцалур доцу дела дIанехъа волавелира Халид.

Соблжан тIех ма-велли иза тIекхечира газета а буйнахъ, нохчийн маттахъ кьамел деш, лаьттачу шина стагана. Юьстах ваьлла, церан кьамел хаддалц собар а динна, юха шу шимма вовшах кьаьсташ жуьйгаш лоццухехъ, салам а луш, цхьанна тIевахара Халид.

— Бехк ца биллар доьху ас. Оцу газета тIехъ тIамах лаьцна хIумма а дуй?

— Ду-те. ХIан, деша воллий хьо? — аьлла газета

схьакховдийра цо Халиде.

— ХІан-хІа. Суна ца хаьа иза деша, ахьа дийцахьа цу тІехь дерг.

Оцу ца вевзачу стага бийцира тІеман хьокъехь болу хаам.

Цул тІаьхьа, кхин шен гергара нах цІа бахкаре а ца хьоьжуш Халида сихо йира гІалех вала. Коьрта чуьра дІа ца долура газета тІера шена дешнарг... «Бераш, зударий ца кхоош, ярташ, гІаланаш йохош вайн махкахула схьаоьхуш ву...».

ГІалиний, БухІана-юьртаний юккъехь башха йоккха юкъ яцара. ХІара меттигаш дика евзара цунна. Иза хийла леллера кхузахула ворданахь. ГІалех ваьлча, я гІалина тІекхочуш верг сихвеш цхьа меттиг яра цигахь. Иза ткъе уьтталгІачу шерашкахь Соьлжа-ГІалин кьилб-малхбузехьарчу йистехь дуьххьара «Химик» артело йина гІишло яра. Наха цунах «хьожа йогІу» завод олура. Цигахула тІехволуш цу кертара схьаоьхучу хьожано воьгучуьнга болар сихдойтура. ХІетахь сабанаш, чІурамаш кхин а цхьацца хІуманаш йора цигахь.

Ойланаш еш схьавогІу Халид, мере кхаьчначу хьожано, цІеххьана, цхьамма кхойкхуш мохь тоьхча санна, айалуш дІахьаьжира.

— Тфу! Дела яа хьо жІаьлеша, — аьлла туй а кхоьсина, сихха гена велира цунна. Аьтту агІор гуш яра колхозан хьийкьинчу кІен аса. Иза ялта дика кхуьуш шера меттиг яра. Ткъа цул дехьа малхо ягош, Іаламо оьгІа-залла йича санна, шайх эца пайда боцуш баьрзнаш, оьртхан коьллаш яра шина а агІор юьртана тІекхаччалц.

Делкьал тІаьхьа цІа кхечира Халид. Юьртахь кхин башха хийцаделла гуш хІума дацара.

ВогІушехь Нажа волчу вахара иза. Цхьана хенахь заводе балха вола бохуш шеца цуьнан килла кьамелаш дага а даьхкина. ХІетахь Халидана ца лиира, хІун дара а ца хаьа, лавттац ца валавелира, жимчохь дуьйна

дезаделларг — говр, гота ахар, мангал хьакхар дара, ткъа завод хьахийча цхьа тамашийна хетара цунна.

Дагадеара, клуу дина а шеца хуьлийла лууш. Нажас ша заводе вигна де а. ХIетахь а, хIинца санна, шуьйра яржйна, яккхий майданаш дIалаьцна яра мехкадаьттанах гIуллакхден заводаш. Стигала хьала ихна кIайн, Iаьржан кIур туьйсун лавттара биргIанаш. Мархашка кхачча Iохкура юьйцина йича санна йолу, шурех даьтта санна, мехкадаьттанах доллу сурсаташ схьакъастош йолу установкаш, малхехь лепара шуьйра геш яржийна резервуараш. Мел пинзарвийлира хIара цу дийнахь.

ХIетахь заводе балха вахана Нажа, йозанца а, маттаца а, Iедалан гIуллакхаш довзарца а кхул лакхаваьл-лера хIинца. Шен хеннара а, шеца кхийна а волу иза цу кхийаме кхачар а, ткъа ша гIомат, архаш бен кхин хIума а ца хууш висар а наггахь новкъа долура Халидана, Iлаккха шен гергарчу стагах воккхаверо дойура иза.

Нажа юьртахь вевзаш стаг вара. Белхалойн коллективах дIакхеттачул тIаьхьа Грозненски нефтеучилище чекхъяьккхира цо. Цул тIаьхьа большевикийн парте тIеййцира иза. Цхьаь заводехь, важа колхозехь хиларо кхушиннан юкхаметтиг талхийна яцара.

— Схьавола, схьавола! — мохь белира кхунах бIаьрг кхеттачу Нажин. — Ледара ду, сан ваша гIуллакх, тIом болабелла, тIом... Охьахаал хIоккхуза, — гIант делира цо Халидана.

— ГIала вахнера со, цунах ца тешаш, иза бакъ хилла...

— Дера иза бакъ ма ду, вайна оьшуш ма бацара тIом. Бобха хIума хилла и Гитлер. ТIом бийр бац, машарехь дехар ду аьлла вайца барт а бина...

— Бинерий-ца? — цецвелира Халид.

— Дера бинера. Харц стаг ву иза, вайна оьшуш бацара тIом... бацара дера, — цигаьрка латон тохавелира Нажа.

— ХIинца хIун дан деза вай?

— ХIинца бахий ахь, дера ду вай вешан паргIатонехьа гIовттур... Летар ду-кх мостагIох, — цхьа кIур а баьккхина, буйнара цигаьрка оьгIазаллийца кхоьссина дIаяхийтира цо.

Жимма къамел деш а Iийна, доьхначу дагца цIа ва-хара Халид.

* * *

— КIант, — элира Халида, ша чохьа волуш хьа-лагIаьттинчу СаIиде а хьожуш, — схьагарехь сан арми вахан дезар ду, цIахь хьо воцург боьрша стаг вуьсур вац. Хьо муха хила веза хайий хьуна? ЦIийнан да хил-ла дIахIотта веза.

СаIидан ялхийтта шо дара. Ден, ненан щхьаь бен вацара иза. Таханлерчу дийнахь кхийна воьгуш волчу цо цхьана агIор синтем бора Халидна, шен метта дIа-хIотта кIант хиларна, ткъа вукха агIор цIийнан дукъ тIедожо жима а хетара цунна иза.

— ДIавалахьа, ахьа хIун дуйцу бере, тIом кхуза схьа-х ца кхаьчний, — элира, мерах йовлакхан тIам а хьокхуш, СаIидан нанас.

— Ой, и хIун ду ахьа дуйцург, тIом кетIа кхаьчка волу-м ша мовтту хьуна тIамна дубьхал. Вайн пачхьал-кхаца беш ма бу тIом!

— И-м чекхбала мегий.

ТIом СаIидан нанна ма мовтту дIа ца белира. Иза гIеттIа марсабуьйлуш лавттара. Фашистски кеманаша бомбанаш еттара Киевний, Ленинграданий. ДIалецнера дуккха а гIаланаш. Ямартчу мостагIочунна дубьхал гIот-туш дара дерриге а советски халкъ.

Буьйсанна повестка кхечира Халиде а, кхиболчу юьртахошка а. И буьйса оцу юьртартчу хийла доьзалан дагахь лавттар ю еххачу ханна. Дай, вежарий, кIентий

новкѣ бовла кечбеш, бухабуьсучарна тѣдахкарш деш, шайна кѣнтѣра бохуш чекхѣлира иза.

Новкѣ вала кечвелла лѣттара Халид. Елхайзайора Зарган, корта охѣбахийтина жора хѣалха лѣтташ Саид а вара. «Дала мукѣалахъ, зен-зулам доцуш, цѣа вогулр ву», — бохура елхаран жѣурдаш юккѣхула Халидан йишас.

— Петѣамат, — аѣлла шен йишнга вистхилира Халид, — Хѣан цигахъ лардан жѣумма а дац, кхуза схѣа а йолий, цхѣаьний те шу.

— Дика ду, са ма гатде ахѣа.

— Кѣант, хѣо ледара ма хилалахъ, хѣинца дуьйна со цѣа валлалц цѣийнан дукъ хѣуна тѣхъ дуьсу, хѣаьн нанас бохург а делахъ. Аса, сайх дерг дуьйцуш, мухха бина а хаам бийр бу шуьга.

Арахъ мохътуьйхира.

— И мохъ соьга бетташ бу, — аѣлла чухула дѣаса а хѣаьжна, цѣийна юккѣхъ сецира Халид, тѣекхетта маравоьллира иза шен дегочу куьйгашца йишас. Шен даго жѣун боху ца хууш юха а дѣасахѣаьжира иза. Тѣаккха бѣхха севцира цуьнан бѣаьргаш йоьлхуш лѣттачу зудчунна тѣхъ. Ойланех чекххилхира шуьнца бертахъ чекх-дѣвлла шѣраш, оцу зудчо шеца ѣкѣна хало, хазаетар, дерриге а дѣадѣвллачу шѣрашкахъ чѣагѣлахъ бен, хийца ца луш шега оцу зудчун лѣттаина безам.

Дѣсачу ялгу чу йаьг хѣаькхча санна, цѣргаш лахаш, юха а бийкира араара мохъ. Халид аравелира. Саид, шен да араваьлча бѣаьргех дѣвлла хиш ца гайта корѣхѣа дѣавирзира, амма веѣа ца дѣаттира иза. Сингаттамо карзахдѣаькххинѣра дог... Сихонца неѣаьрх араькххинчу цунна кетѣахъ лѣтташ гира нана а, ден йиша а, Нажа а.

— Хѣун дѣийр ду, Халид, аса сѣлхана хѣоьга ма-аллара ду-кх хѣара. Вѣшан Дѣаймохъ вай бен хѣан ларбийр бу? — вистхилира Нажа.

— Сан дѣхар ду хѣоьга, Нажа, — жимма соцуьнга хилира Халид, — дѣйцарѣхъ заводашкахъ берш тѣам тѣе

бохуьйтучух тера дац. Кхѣран терго яр хѣуна тѣе дуьллу-кх аса.

— Дѣавалахѣа, ахѣа иза ца аьлча ца хууш ву-кх со.

— Ахѣа терго йиьр яц, аьлла, дага а дѣра догулр дѣа-цара суна, делахъ а... бѣхъ ма билла суна, аса иштта аларна. Цхѣа шаьш буьсуш хѣорш болу дѣла бахара аса-м...

— Аса дош ло-кх хѣуна цу тѣхъ со хѣуна хѣалха юьхѣаьржа хѣуттург цахилар. Хѣуо ларвѣлахъ. Вайн дан дѣзаш дуккха а гуллакхаш ма ду цѣахъ, — вѣлавѣлира, кѣвѣллина Халид мара а вуллуш, Нажа.

— Марша гоьйла шу!

— Марша гоьйла шу! — Толамца сѣхха цѣа доьрзий-ла!..

* * *

Соьлжа охѣадогулчу агѣор юьрта йиште вѣаьлла ѣара Саид. Кхузара дѣа гуш яра тогѣ а, чѣуг етташ охѣадогул хи а. Соьлжа дистича и тогѣ мел ю даьржий, тѣедолура. Дистинчу хино охѣахѣоьхѣу дѣчингаш лѣоьцуш берашца кхузахъ хийлазза хиллера Саид. Тѣѣа чѣѣрий леца-м кѣст-кѣста вогулра иза. Кхузахъ берѣх цхѣа а ца гича, хи тѣхула кхѣссабала боллуш санна, хи чу а кхѣвдабелла лѣттачу бердан йиште охѣахира Саид.

Соьлжан йиस्ताца генна дѣа гуш яра, маьлхан зѣаьнарша сѣрляаьхна заводийн лекха бирѣланаш а, даккхий еш а. Гѣийлачу мохо дѣахѣоьхѣу кѣуьро ма-рахѣьрчѣайора стигала кхѣвдина лѣтта лекха установ-каш. Царна юккѣхъ массарѣл лекха яра шхѣаь. И санна установка дуьненчѣхъ а Америкѣхъ кхин шхѣаь бен яц олуш, хѣзнѣра Саидана, цигахъ болх бѣш волчу шен ден доттагѣо, Нажас.

— Саид! Хѣо вац иза? Хѣо хѣун деш ѣа хѣокху йи-сте а хѣьна, — аьлла, тѣѣвеара кхунна дагахъ а доцуш

цлехъана Нажа. Саидан доттапа вара цуьнан клант Мансур.

— Хюккхуза хинна Ia-кх бераш схьадахккалц, — жоп делира, ша Iачуьра хъала а Iоттуш Саида.

— Мансур-м ца гина хьуна?

— ХIан-хIа, ца гина.

— ТIаккха, дийцал, хьан гIуллакхаш муха ду? Мос-салгачу классе ваьлла хьо? — хьаттира, цигаьрка а латош, Нажас.

— БорхIалгачу. Дешар дита воллу со.

— И хIун ду? Масех де бен дац дешар доло.

— Балха ваха воллу. Хьо волчу заводе вигахьа со.

— Халидера кехат-м ца деана? — хьаттира Нажас.

— Ца деана. Цунна яздан а ма ца хаба.

— Ткъа Зарганна хьий хьо балха ваха дагахь вуй-ла?

— Хаба, — аьшпаш боьттира Саида. Цийвелира.

— Дика ду, аса кхана куьйгалхошца дуьйцур ду, тхан заводера а бигна дуккха а арме, суна хуур ду, тIаккха дуьйцур вайша цунах дерг.

— Хьо хIунда ца вигна, Нажа, тIам тIе? — хьаттира Саида.

— Сан бронь ю, — элира диначу хаттаро шена Iоттар еш санна, хетаделла Нажас. — ТIам тIехь болчу пIирасшна оьшуш ду оха доккхуш долу бензин. Чудотта бензин ца хилча дIагIур юй машина? ХIан?

— Яц.

— И ду-кх и.

Соьлжа йнстера шок туьйхира. Шега куьйгаш лестош лаьтта бераш гира Саидана.

— Собга кхойкху цара, — элира цо, Наже хъала а хьожуш.

— ДIавало. Цигахь велахь Мансуре со кхойкху алалахь.

— Эр ду аса. Диц ма делахь, айхьа дуьйцур ду аь-

ларг, — вела а къекаш басах чувосса волавелира Са-Ид.

— Дика ду, — берашна тIекхача сIхвеллачу кIантана тIаьхьа хьаьжира иза. — ХIара хIун ду? Бераша а тIехь: «Хьо эскаре хIунда ца вахана, хIунда ца вахана», бохуш еш Iиттарш, валлахI гIур ву-кх, шайн хьашт долччуна дIало-кха и бронь, — аьлла, буйнара цигаьрка бердах чу а кхоьссина, дIавахара Нажа.

* * *

Саид цIа кхаьчча делкьал тIаьхье яра. Зарган луларчу зудчуьнца рагIу кIелахь цхьаь дуьйцуш Iара.

— Хьо мичхьахула лелаш ву, хIай кIант, мацалла валла воллуш? — хьаттира нанас.

— Эшца, тогIичохь вар-кха, берашца.

— ХIума а яий, дечиг даккхал, садовш лаьтта вайна, — элира Заргана неIарехь лаьттачу Саиде.

— Дика ду, нана, — аьлла кьайлавелира иза.

— Шен ден метта дIа дера хIоьтти хьан кIант-м, йистхилира лулахо, — тера а вай иза-м Халидах.

Къамелаш деш ехха Iийра и шиь. ХIоранна а шен-шен сингаттам а, бала а бара. Цу шимма вовшашна дийцира тIамах лаьцна шаьшшинна хезнарг. Шаьш и дуьйцуш, ма-хуьллу дай деш дийца гIертара ши зуда: цу шиннан цийнан дай бара цигахь, доьзалш а битина тIемаш беш, ткъа шаьш шиь саннарш эзарнаш буйла а хаьара царна.

Саид дечиг даьккхина воллушехь, цIа кхечира бежера етг а, шинара а. Уьш божли чу а дигна, шен-шен метта дIадихира Саида. ТIаккха ша даьккхина дечиг пеша юххе дIа а доьтина, чувахара иза.

МаьркIажа хан яра хуьлуш. Хьалха йиллина юург а ца юуш, шен цIа чу вахара Саид. Стоьла тIехь лаьтташ йолу лампа гIийла йогура. ТIевахана цуьнан милт хьалауьйзира цо. Лампанан серлоно серлаехира

стоъла тѣхъ лѣхуш йолу физикан, химин, историн кни-
гаш. Йиллина яра химин учебник а, цу тѣра химиче-
ски формулаш дѣязъяррах юккъехъ йуъллуш къолам
а болуш тетрадь а дара.

Стоъла хъалха охъахира Саид. Химин учебнике а
хъаьжна «Хими, сан хими» аьлла схъа а эчна, иза
дуьхъара гуш санна, цуьнга кхин цкъа а хъажа а
хъаьжна, стоъла тѣе охъатесира цо, книгаш тѣе-кѣл а
ехкина дѣайирира лампа.

Коьрта кѣл куьг а диллина, стигалахула дѣабоду-
чу батте корах ара бѣаьрг а бетташ, ойлайора Саида.
Дагадеара ша Нажица дина къамел, цо делла дош, дас
ца доуйту кехат. Дерриг коьрта чу хъийзаш, вехха ха
хоьрцуш йиллира иза.

Гийлачу мохо лестадора гуьйрено маждина дит-
тийн глаш. Коран ангалех а хъекхалуш, охъаьгуш
хаалора уьш. Наг-наггахъ жѣаьла леташ а хезара
Жим-жимма туьйш, дѣатийра адамиьн гловга. Тийнал-
ло йох-йохуш дѣаехира коьртера ойланаш...

Саида ши бѣаьрг схъабиллича, корах чуккеттер
йуьйренан серло, хезаш дара кетлахула дѣаьхучу ада-
миьн къамелаш. Саида дѣадиьлтира кор. цѣеначу
хѣавао дуьзира цѣа. Коран гура тѣе а тевжина арахъь
жуш лаьттаху Саидана дехъа чохъ хъалха санна хе-
заш дацара шен да балха вахан кечвеш, цунна юур
еш, ден татанаш. Тийна дара чохъ а, кертахъ а.

— Саид! Хъо гѣаьттиний? — цѣххъана ненан аз хе-
зира цунна.

— Гѣаьттина, хъо стенга яха кечѣелла сел йуьйаьлла
ранна? — хаьттира Саида шен нене а хъаьжна.

— Бежнаш аса дѣалохку. Со хъе ца луш схъайоглу
ю. Хъо араволуш хѣума а яий, догла а тохий бен
ваьллахъ, — аьлла араелира Зарган.

Нана дѣахана дукха хан ялае кетла веара почт
лелаш волу Махьма, цо кхъаь баьккхира Саиде. Хали-
дѣра кехат ду, аьлла. Меллаша схъадаьстира Саиде

кхо маьлиг а йолуш хъарчийна кехат. Яздинарг а баш-
ха дика йоза хууш хиллачух тера дацара. Делахъ а
кхеташ дара цу тѣхъ дерг.

— «Хѣара кехат сан дехарца яздо тѣом беш совца
волчу Цабкос. Сан хъоме доьзал, йиша, гергарнаш.
Шу муха ѣаш ду? Ёаьнна кечам биний аша? Докъар, де-
чиг кечдиний? Колхозо ялта деллий аса бинчу балхана?
Саид, хъо хѣун деш ву? Цѣийнан дола делахъ. Суна са
а ма гатде. Тхо дуккха а ду кхузахъ. Мостагѣ хѣаллак
а вина, цѣа догѣур ду. Масаьрга а маршалла ло совга-
ра. Саид, дешар дѣа ма тасалахъ».

Кехат чекхдолуш дас яздайтиччу могланаша ойла
ййтира кхуьнга. Цунна хъалха сурт хѣоьттира, доьзал-
на сагатлуш, цѣахъ долчух хатта, шех дерг дийца таро
йоцуш, йоза ца хууш, ткъа кехат язде ала а эхъ хе-
таш, я даго ца вуьтуш кийра цѣе леташ, цѣенна геннахъ
цхъана окопа чохъ ѣаш волчу шен ден. Дагадеара
шавьшинъ цхъанхъа воьдуш нисвелча шѣга цо гуттар,
дешарна тѣра ойла дѣаьккха мегар дац хъуна, кѣант,
олуш хилар.

— Хѣинца-м хала дацара, — доккха са даьккхира
Саида почтаьон дѣаваханчу агѣор а хъаьжна, — ад-
рес а ду. Цо жоп ца делча а дац хѣумма а, аса цѣахъ
дерг дуьйцуш кест-кестта яздийр ду дадига, — кехат
хѣисана а диллина, аравелира иза.

Шен хазахетар дийца стаг воцуш, кертара ара а
ваьлла, кетлахъ сецира Саид. Тѣаккха Нажера кетла
вахара.

— Саид! Собар делахъ, со хѣинца охъавуссу, —
йуьйаьлла мохъ туьйхира бѣаран дитта буьххъехъ воллучу
Мансура.

Дитта кѣелахъ карийна ши бѣар буйна а доьллина,
«жъорш» оьккхуьйтуш тѣетѣатаиьнира Саида.

— Нажа цѣа-м ца веана? — хаьттира цо.

— Дѣавахана а валале, цѣа муха вогѣу, — аьлла,
циттан га а кагдеш, чуиккхира Мансур.

— Тахана дадигара кехат деана, — элира Саида, жимма ойла а йина.

— Бокк'аллий, х'ун боху кхо?

— Қхин башха х'ума а дац цу т'ехь, ша воу меттиг а, жимма т'амах лаьцна а дуьйцу, алаьх дерг хоьттуш а ду-кх.

— Ши-кхо де долуш суна дуьх'ала кхийтира вайн хьехархо Василий Иванович. Цо, т'ом бахлаьх, вайн хенара мел верг д'аг'ур ву бахара.

— Нийса боху-кх цо...

— Ia-a-a! — аьлла, дуьне дат'он санна, мохь хезира кхушинна.

— Цхьа бохам хиллачух тера ду цигаьх, — аьлла д'ах'аьадира мохь схьахезначу аг'орх'а ши клант Х'орш т'лекх'аьчча гуш дара Уддиг'леран керта оьху ада маш, кертахь ша-шена етташ мохь хьобкхуш йоблхуш яра Уддин нана, жорта охьабахийтина гийла лаьттар: цуьнан ваша а.

— Удди вийна аьлла кехат деана боху, — кху шинна т'е а таь'на, хилларг ханйтира кхеран классерачу Юну са.

Цу кет'ара ц'а воьдуш, лерера д'а ца болура халац, шераша хеназа к'анйинчу зудчо «нана яла х'ан! Ох х'ун дийр ду?», — бохуш, хьекхна мохь. Саидан д'ах'аьадира мохь схьахезначу аг'орх'а ши клант Х'орш т'лекх'аьчча гуш дара Уддиг'леран керта оьху ада маш, кертахь ша-шена етташ мохь хьобкхуш йоблхуш яра Уддин нана, жорта охьабахийтина гийла лаьттар: цуьнан ваша а.

Юьртара д'адевл'ера синк'ерамен денош. Дашар ла, меллаша схьадаьстира Саида шен киснара кехат. — Дешах'а, х'ун боху кхо, — аьлла, ладог'ла нара охьахира Зарган.

— Маса даьлча вог'лу Нажа балхара ц'а? — хаьтти ра Саида, шаьшшиь ц'еран кет'а кхоччушеьх.

— Гуьйранна сменехь хилча, ялх даьлча вог'лу-кх, ц'а вог'лу хьо?

— Сарахь вог'ур ву со, — аьлла ц'а вахара Саид.

Нана ц'а кхачале кхин цк'а а, дийшира цо дагн

хьоме долу, дегара кехат. Хьалхара аг'онаш язйина а йолуш долчу тетрадан юкк'ера ц'ена ши лист а даьк-кхина дега кехат яздан охьахира иза.

«...Хьоме дада! Хьобгара кехат схьа кхечи тхоьта, тхуна хаза а хийтира хьо могуш хилар хийча. Ц'ахь сингаттаме х'ума дац. Дечиг а, док'ар а таь'нна тоьал гулдина. Хьаьжк'лаш а, к'ла а аьх'на. Ц'а са ма гатде ах'а. Дада, хьоу ларвелахь. Аса хьобга кест-кеста яз-дийр ду кехат. Нагахь хьайн адрес хийцалуш меттиг хилча хайиталахь...».

Учаьх тата а хезна, стоьла хьалхара хьалаг'аьттира Саид. Б'аьргех йовлакх хьобкхуш, чох'а яьллачу шен нанна хилларг х'ун ду ца хууш воьхна сецира иза.

— Нана, ах'а х'ун до, хьо йоблхуш ма ю?

— Хьо марша, Удди вийна аьлла т'ам т'ера кехат деана, ч'ог'ла белхар доллу цаьргахь. Везан дела ма док-кха х'ума ду-кх иза, ойла йича, мичаьх вийна, х'ан д'а-воьллина ца хууш, т'еваха каш доцуш стаг д'аваьлла бохург, — елхаран к'урдаш а деш, б'аьрхиш д'адохуш, коьртарчу йовлакхан т'ам хьаькхира Заргана.

— Нана, дадегара кехат деана, — элира Саида.

— Х'ан, маца, мич'а ду иза? — айаелира Зарган. Цуьнан б'аьргаш лепаш дара, хазахетаро ца йовззал хийцира и, х'иница цхьа минот хьалха сингаттамо охьаталийна, лерца, йолаяларца гийла хилла, зуда.

— Гуьйранна, хьо ара ма-елли, деара х'лара, — аьлла, меллаша схьадаьстира Саида шен киснара кехат.

— Дешах'а, х'ун боху кхо, — аьлла, ладог'ла нара охьахира Зарган.

— Х'лара цуьнца эскарехь волчу нак'оста яздина, — кехат деша волавелира Саид. Цо гоч а деш д'адийцира, наг-наггахь б'аьрхиш д'а а дохуш, ладуг'луш лачу нене кехата т'ехь дерг.

— Цуьнгара кехат ца кхочуш сагатдеш йолу со, Уд-ди вийна аьлла хезч'хана вочу ойланаша хьер йоккхуш лаьттар...

— Хіумма а хир дац. Кестта тіом діабер бу, тькѡ хьуна маггане а мегар дац сагатдан. Хьо могуш яц.

— Дог ца Іа-кх. Хіума йиъний ахьа? — хьаттира цо кІанте.

— Йиъна. Со хІара кехат почте діа а тесна, хье ца луш ціа вогулр ву.

— Яздина ахьа?

— Яздина. ЛадогІал. — Саліда діадийшира ша яз дигарг.

— Деца вайга схьаеана алий тіетохахь цига. Цунна казахетар ма ду вай цхьаьна ду аьлча, — элира Зарга-на.

Нанас аьлларг тіе а яздина, аравелира Салід.

Кехат діа а тесна шу йисте велира иза, Нажа ціа вогулр тергалвеш. Цунна хьара иза балха діа а, бал хара ціа а муьлхачу новкѡа лела. Де суьйренгахьа ле стира. Салідана гуш дара юьрта оьху адамаш. Цхьабери хьерара богІура, вуьш «хьожа йогІу» завод йолчухьара схьаоьхуш бара. Уьш я оцу заводера богІура, я гІаліа баханчуьра богІуш бара. Юххе кхьачча кьасталора уьш Саліде, тіехь йолчу бедарх, балхара вогулрг а, гІалара вогулрг а.

Эххар біаьрг кхийтира цуьнан яккхий гІулчаш а йо хуш вогулчу Нажех. Басех хьалаволуш воллучу цунна гира лакхахь лаьтта хІара.

— Хьо лаа вуй, Салід?

— Со-м хІоккхуза... йисте ваьллера, — ша лелори ца дувйцуш жоп делира цо.

— Сайн ширчу доттарІчуьнца, мастер ву иза, хьа гІуллакх дийцира аса. Кхана кІиранде ду. Лама заявле ни а яздина, кадрийн начальникана тіе вахчхьана вол хьо, аса цуьнга а аьлла хьуна — элира Нажас, баса хьала ма-велли, доккха са а даьккхина.

— И начальник муьлхачу чохь ву? — хьаттира Саліда.

— Тхан цхьаь бен ма яц контора. Цигахь муьлхха-чо а гойтур ву хьуна иза.

— Дика ду, — элира Саліда.

— Вало, хьо ціа ца вогулр, Салід?

— Со жимма Іийна вогулр ву, — аьлла иза діа а вахийтина, тіаккха ціа вахара Салід.

Ша новкѡа вогулш а, ціа веача а дагахь лаьттара дас кехат тіехь шега яздинарг, «дешар ма диталахь...» Бехк буьллур бац цо суна, тіом діабавлчхьана доьшур ду-кх. Дешар цхьанхьа а гІур дац.

КхозлагІчу дийнахь вахара Салід заводе. Ййза а луш, чохьа велира Салід «Кадрийн отдел» аьлла тіеяз-динчу кабинета чу. Ціен исхар а тесна лаьттачу стоьла хьалха Іаш вара біаьргех куьзганаш а докхуш стаг. Ша яздийриг а сацош, куьзганаш тіехула Саліде схьа-хьаьжира, юха ша язбеш болу могІа чекх а баьккхина, кьолам охьабиллира.

— Со ладугІуш ву-кх... Хьуна хІун оьшура, жима кьонаха, — эсала вистхилира иза Саліде.

— Нажас хьуна тіе гІо аьллера соьга, — школьни тетрадан листа тіехь ша яздина заявлени діакховдийра Саліда.

— А-а. Хьо ву иза, болх бан лууш верг, дика ду, — аьлла заявлени а дешна, юха а хьалахьаьжира на-чальник.

— Говзалла хьан яц. Образовани хІун ю хьан?

— ВорхІ класс чекхьяьккхина аса.

— Кхин ца лаьа хьуна деша?

— Лаа-м лаьара...

— Тіаккха?

— Да тіам тіе вахана сан, тькѡа ціахь сан ненаца со зоцург кхин стага а вац.

— А-а. Кхета со. Маржа-я! Дерриг тіамо талхош лаьтта-кх, — аьлла, стоьла тіехь юхкучу доьчачу кеха-тийн тупп тіера цхьаь схьа а эцна, юха а Саліде хьа-жира иза.

— Жима кѣонаха, аса хѣо хѣажаво Кузнецовс куыйгалла деш йолчу установке операторан болх ламон. Реза вуй хѣо?

— И лекханиг юй иза?

— Ахѣа юыйшург Нажас болх бийриг ю. Цунна юхехѣ ма ю шолгѣа крекинг... Уш шхѣа гѣуллакх деш ю ерриш кху сохѣта... бензин ду, дукха вахарг, тѣмна оышуш...

— Реза ву со, — элира Салида.

Балха ван деза сахѣт билгал а даѣккхина, пропуск а язѣйѣтина, воккхавеш цѣа вахара иза.

Шайн кетѣа кхоччушѣх Салидан бѣаьрг кхийтира кертахѣ гѣуллакхаш деш йоллучу шен ненах.

— Нана, со балха дѣаэцна! Со бензин доккхучу установкѣх хир ву! — воккхаверца хаам бира кланта.

— Ахѣа хѣун бензин дуыйцу, мичхѣа ду иза. Кхана-лама деша ваха везаш вац хѣо? Хѣайн книжки тѣе хѣажѣ, и ду хѣуна тоѣлашха дерг, — яппарш йира Заргана.

— Валлах! аса бегаш-м ца бо! Хѣайна лаахѣ тѣша-м ма тѣша, со балха-м вѣоду.

Буйнара нуй охѣа а ца буыллуш, ша йолччохѣ сецира Зарган.

— Шек дѣа ма ялалахѣ, сан нана, суна чохѣ са мел ду аса хѣума оышуйтур дац хѣуна, дада а цѣа вогѣур ву, вай-м дика йийр дай, — аѣлла, шен нана а хѣостуш, чувахара Салид.

Дагна там хилла, цунна тѣаьхѣа хѣобжуш лѣаттара Зарган. Шен да санна, паргѣат амал йолуш, сѣа воцуш, шуѣйра белшаш а йолуш дѣахѣобттинера Салид. «Ва-нах, сан бѣаьрг ца кхуѣуш воккха хилла хилла-кх хѣо», — ойлаеш лѣаттара иза. Дага деара цхѣа де хѣалха цуьнга хѣумма а ца олуш «кланта итт класс чекхѣ-яккхалц болх бер-кх» ша аѣлла колхозан правлене яхар. Нуй охѣа а кхѣоссина Салидана тѣаьхѣа чѣохѣа йѣлаели-

ра иза. Зарган нѣларе кхѣаьчча хѣзаш бара ирсѣчу кланта лѣокхучу эшаран мукѣам.

Шолгѣачу йуѣйранна дукха хѣалхе тѣаьттина, кѣч а велла, Нажера кетѣа вахара Салид.

— Хѣо ву и, Салид, чѣохѣа вала, — аѣлла бѣаран дитт кѣелара, буйнахѣ бѣараш а долуш, гучувелира Нажѣа.

— Хѣан хѣун хилира, вахариѣ хѣо заводе? — хѣаттира цѣо Салиде бѣараш а кхѣвдош.

— Вахара. Со тахана балха дѣавѣодуш ву. Со-м хѣо дѣавахаза вѣлахѣ хѣѣоьца ван дагахѣ вѣанера.

— Бакѣ вѣана. Вайша хѣокху сохѣта дѣагѣур ву, — аѣлла чувахара Нажѣа.

Салидан вѣа латта ца дийзира Нажѣа араваларе хѣѣобжуш. И шиѣ новкѣавелира. Августан тѣаьххѣара де-нош, гуѣйре тѣекхочуш хилар хайѣта тѣертѣаш санна, кхѣѣолина дара. Ерриге стигал дѣалаьцнера мокхачу мархашѣа. Синкѣераме дацара я лам а, я некѣ а.

— Цѣеххѣана хийѣаели вайна, — элира Салида, стигалхула дѣаса а хѣѣобжуш.

— Гуѣйре ю, хѣомениг, тѣегѣертѣаш, гуѣйре.

— Гуттар дика ма лѣаттара вайна сентябрь.

— И кхѣоларш-м сарахѣ дѣаевр яра. Муѣлхачу цѣехѣаьжийна хѣо? — хѣаттира Нажас.

— Бензин доккхуш ю боху-кх иза.

— А-а. Кузнецов верг. Дика установка ю иза. Кузнецов ша а ву, цу балха тѣехѣа зѣделларг долуш, шира суѣйгалхо. Вон меттиг яц иза. Амма болх бан-м дезар ту, — вѣлакѣежира Нажѣа. Аса кхин цкѣа а кѣамел дийр цу Матѣейца.

— Балхах-м ца кхѣѣура со...

Цкѣа а йишлур яц Салидана оцу дийнан йуѣйре. За-одан керта белхалѣо ѣохучу нѣларга мел кхѣчи тобанаш тамлуш чѣѣѣохуш бара цу йуѣйранна операторш, сле-арш, аппаратчикаш, токарш, технологаш. Церан тоба-

нах длакхийтира заводан керта вьодуш волю Нажа а. Салид а. Юртан шу йистера санна йоцуш, ма-ярра гуш яра нефтах глуклакхдечу заводан яккхийн цехаш. Керт мел ю гуш яра чучухула яьхна, шайна чухула ла а, хи а, нефтан сурсаташ а лелаш, дуьйна злар санна йолу биргланаш.

Клакчу а, лаьржачу а басахь лаьттара даккхий яьш. Кертахь вагонаш дласа тоьттуш лелара церпошт.

Длавирз-вирзинчу аглорхьара схьахезаш яра цехийн кьинхьегаман гловга. Нажас дуьйцуш хезнера цунна кхузарчу белхалощна блаьргаш длакьевлича а хаьа гловглане ладоьгича, иза муьлхачу цехера ю бохуш.

Дерригенах тамаш беш схьавоглура Салид. Кьайла иза тергалвечу Нажас хьаттира:

— Кхул хьалха хилли хьо заводехь?

— Ца хила, — тамаш беш дласахьаьжира Салид.

— Хинца со длаверза веза. Хьуьлла ю тхан цех, — элира Нажас установкаш йолчухьа корта а ластош.

— Со дуьххьала длаваха везий?

— Нийсса дла а вахана, аьтту аглорхьа охьавир зичхьана ю хьан установка, — аьлла велакьежира Нажа. — Ваха хуур дуь хьуна?

— Карор ю суна, баркалла, — цо буьйцучу новкь длахьаьжира иза.

Цкьа а заводехь хилла вацара Салид, кинохь га, бен кхин гина а яцара.

Те муха оьцур ву техьа ша ца евзачу коллективехь бохуш, сингаттаме ойланца цехе кхаьчнехь а, белхалойтидам боцуш ца висира Хлара.

— Хьуна мила везара? — цеххьана, мичара ели ца хууш, цхьа йо! сецира кхунна уллохь.

— Мастер Еромеев мичхьа гур вара суна? — хьаьтира Салида ций а луш.

— И дло-о гуш йолу не! юй, цу чохь хила веза хьуна мастер, — аьлла, гучу ма-яллара, сиха длахьаьдира иза.

Цех мел ю раз, пурх дласаиничу биргланашна ю

кьехула а вуьйлуш, текхечира иза шена йийцинчу не-ларна. Чохьа ваьлча, блаьргех куьзганаш а долуш, кьамел деш лачу ханьяьлладу стагах блаьрг кхийтира Салидан. Салидан хеннара хирволчу клантана хьехам беш воллура иза.

— Не!арера схьанехьа вала, охьахаа, — элира Салиде цо, клант а гойтуш.

Клант, хье ца луш, аравелира. Салида ша кхуза хьа-жош яздина кехат длакховдийра мастере.

— А-а... Шамилев... вевза. Хьох лаьцна кьамел хила сан ширачу доттагичуьнца Нажица. Шун гергара вуй иза?

— Ву.

— Дика хир ду. Валол хьалхарчу декьехь вайн цех йовзуьйтур ю аса хьуна. Коьрта дерг хичхьана важна дерг болх бан волавелчхьана хьайна девзар ду. Зама сиха ю. Цхьана куьйга Салидан белш а лоцуш аравелира иза.

Цехехь йолчу установкаш бечу балхах а, арахьоьцучу продукцех, болх бечу коллективах а, балха тлехь коьртачу а дуьйцуш йовзуьйтуш лелара мастер. Шега безам ца бахан йиш йоцуш стаг хийтира Салидана мастер. Белхалошца ден кьамел, церан кхуьнга бистхилар, хеттарш, кхо царна бен хьехамаш дерриг дас шен доьзална тлехь деш долчу йуналлех тера хетара кхунна.

— Хлара воьлург тхан жигархо ву, — элира мастера кхарах блаьрг кхетта схьавирзина клант а гойтуш Салиде.

— Маршалла ду хьоьга, дядя Матвей. Хлара керла-чарех-м вац? Суна ма ца вевза. — Салиде куьг кховдийра тлеванчо.

— Хлара комсомолан комитетан секретарь Зубков Вадим ву, — возийтира иза мастера Салидана.

Мастера дийдира Салидах. Кхуьнан терго яр а, юкьа-раллин дахарна юкьаозор а Вадимана тле а диллина длаваха иза.

— Комсомолец вуй хьо? — хьаттира Вадима.

— Вац.

— Комсомоле ваьлча бакъахь хир ду. Жима стаг да харна юстах латта мегар дац.

Вадима дукха дийцира керлачу белхалочунна завод дах, цуьнан пиллакхех, адамех лаьчна. Салидан безам бахара оцу массара лоруш волчу кланте. Цхьа а мар шалла ца хоттуш тлех ца волура цунна. Цхьаверг соцу ра, вукхо ведда вьоддушехь хаам бора. Ткъа Вадима бала боцуш а дацара заводехь цхьа хлума а. «Пенан га зета арахецний?» «Собрание ван виц ма лолахь!» «Петровн смена шайл хьалха яьллий хьий шуна?», — вогуш лаьтташехь, кегийрхошца къамел а деш, схьаохура иза Салидаца.

— Цкъачунна инзаре хетар ду хьуна заводехь. Кест та вулур ву. Бевзар бу клентий, мехкарий. Дикачу ашот гайтахь комсомоле а оьцур ву. Да вуй хьан?

— Фронтехь ву иза.

— Хлун дийр ду ткъа, массеран а дай бу тлам тлехь. Жала мур бу вайн адамна тлехлоьттинарг, Салид. Мо стаг хлаллаквийр ву, цла боьрзур бу вайн дай, вежарий тлаккха кхечу кепара хир ду дахар. Ткъа хлинца дерри вай салтий ду. Фронтана оьшург латто дезарш ваь ду, кхетий хьо? — Салидан пхьарс лаьвдира Вадима.

— Секретарь, планал сов пхийтта вагон, къобалдо ахьа! — гenna кертахула длахезаш мохь тухуш хаам би ра цхьана ондачу жимчу стага, шен доккха куьг ирахь дохуьйтуш.

— Хьуна ма хаьа, хлора вагон ягориг, немцой эскаршна юкьакхета бомба хилар. Иштта тлеетта аш цу йовессаршна! Тхан Шаляпин ву иза, — Салиде вист хилира Вадим, длавьдучу клантана тлаьхьа а хьожуш, — тлом болабалале хьалха тхан накьостана зуд ялийна ловзар долуш украинцийн маттахь йий лекхчахьана, оха Шаляпин аьлла цле тиллира цунна.

Комсомолан секретарь дика клант хийтира Салида

на. Стаг шеда къамеле ваккха, дуккха а шерашкахь иза вевзаш хилча санна, хууш вара иза, цуьнца къамел дан атта дара, цуьнца ша даьккхинчу цхьана сохьто, итт шарахь вевзаш хилча санна, пергара вира и шиь. Цу дийнахь евзира ша болх бен йолу вахта а, цхьацца болу накьостий а.

Иштта дладоладелира Салидан керла дахар. Реза вара иза балхана а, накьосташна а. Къаьсттина цуьнан безам кхоллабелира шина стаге. Царех цхьаь — мастер Матвей вара, ткъа шолгланиг Вадим вара.

* * *

Балхара цла веача, шен мукъачу хенахь нанна юххе хьийзаш, цуьнан дог хьостун дерг лохуш хуьлура Салид. Дуьйцура шен накьостех, балхах лаьчна. Кхунна де дийне мел дели гучудуьйлура шайн заводу беш болу болх даймахкана тлехлиттинчу халчу деношкахь мел члогла оьшуш бу. Шен нене дийца дуккха а хлумнаш хуьлура Салидан.

Луьстачу диттийн могланашна юккъехула члуг етташ длабьдучу новкъа цла кхечира иза. Оцу новкъа берийн тобанашца хлара хьаьдда лелла зама генахь йиснера.

Кех чохьа ваьллачу клантах бляьрг кхеттачу ненан бляьргаш серлабевлира. Буйнара ведар охьа а дуьллуш, дуьхьала йолаелира иза.

— Ма дика ду хьо цла вогуш... — тлаккха жимма соцуьла а хилла — меца хир ву-кх хьо, — тлетуьйхира нанас, клентан бляьра а хьожуш.

— Вац. Аса хлума йиьна. Дадигара кехат ца деана? — божална гена йоццуш parly клелахь йуьллуцу гуьйригна тле охьалахвелира Салид.

— Ца деана дера-кх... Сагатлуш хьерайолуш дера йоллу со-м. Наха ца дуьйцуш дац хлума.

— Сагатдарх кхочуш хила хлума ма дац, нана. Кехат яздан зама йолчух тера дац церан. Тхан заводехь

дуьйцура, хIара санна, сиха а, буьрса а тIом цкъа аша дог Iийжадора. Машаре дахар талхош, тешнабехка-
хилла бац, бохуш. ца тIом болийначу фашисташка болчу цабезамо белха-

ПаргIат къамел деш Iара Салид. Ненан дог оьцуш, дошна шишша смелехь болх бан хьуьнарш лора.
ерриге а пачхьалкхана тIекхоллаеллачу халонех дуьй. Заводан цехашкахь тIаьххьарчу деношкахь кIезиг
цура цо. гора шира белхалой. Уьш дIаоьхуш бара тIам тIе. Це-

Дешар а дуьтуш дайн метта балха дIахIиттинчу беран метта дIахIуьттура ремесленни училищеш чекхъ-
рийн амалш, гIиллакхаш хийцаделлера. Нанна кIентаньяхна болу кегийрхой. Хала денош дара лаьтташ..
къамелехь хаалора гIайгIа, сингаттам. Цкъа дулий цIе Хьалха цIа ваха хан хуьлура Салидан а, цуьннан
леташ догура ненан дог, хеназа шийнан дукъ тIеэцначунакъостийн а. Ткъа хIинца масех де а долура нана ган
кIантах къахеташ, тIаккха дозаллех дузура, ден меттайиш йоцуш, дех дерг хатта стаг воцуш. Белхан пхихъ,
дIахIоьттина кIант гуш. ялх норманаш еш чекхийволура вахтанаш, синкъерамен

— Вай цара эшош ду бохург бакъдуй? — цIеххьанадацара адамаш. Кест-кеста цехехь беш кадамаш хуьлу-
сингаттаме хьаьжира иза кIанте. ра тIамехь хIаллакхийллачу накъостан кIанте, я хIу-

— И хьан боху? — цхьамма муьшка йича саннасамнелле. Кегийрхой берийн ловзарш, бегаш дIабевлла,
меттахъхьайра Салид, — Эшор дац! Эшон йиш яц! Ойлашайн шерашка хьаьжжина боцуш, баккхийра хетара.
ел ахьа, дерриге а адам гIаьттина. Жима а, воккха хIинца дерриге а дахар заводе дирзинера. Балхара
балхахь верг, тIамехь верг мостагIчунна дуьхьалваьллабевлча а кхузахь Iара белхалой.

тIамехь ву. Эшалур ду аьлла хетий хьуна вай? Тахана Мукъачу миноташкахь ойланаш еш Салидана дага-
тхуна йийшира «Правда» газета тIера «Фронтана» — воцIура шен да. Цуьннан собаре амал, хадомш доцца олу
нефть» аьлла статья. Цу тIехь хIун дарий.. дош... Мичхьа ву техьа хьо, сан хьоме да, чов яза мукъне

— Дийцахьа... — ша дийриг сачош, кIантана юхув тухьа, мостагIчун дIаьндарг тIехтуьлуьйла хьуна а,
хехь ладогIа хIоьттира нана. хьан накъосташна а.

...Грознерчу нефтах гIуллакхархоша сиха карадер. Цунна хьалха хIуттура чоа а тIехь шен да мостагI-
зийна дикалла лахара йолчу аьргаллех лаккхара маьнунна текхаш тIеобхуш, тIаккха, дера акхаро санна,
болу нефтяни продукташ схьаяхар, — киснахь хьирчинухьодий, «жIалеш, гавурш!» бохуш мохь бетташ, цо-
чу кехата тIера йоза ца къаьсташ леррина хьобжура. Иаллак бо мостагIий.

иза, — шIечу эскаршна шортта бензин хилийта — цхьа. Шийтта сохьтехь болх бинехь а, тахана башха гIел-
на Iалашонца, цхьана лаамца, цхьана ойланца бехаш буьлар хаалуш вацара Салид. Наб ца йогIура, ойланаша
уьш, — кехат буйнахь долу куьг охьа а дохуьйтуш, — уьстара оцу шийтта сохьтехь мел динарг, хилларг, мел
кху тIехь дуьйцуруш тхо ма ду, нана, тхуна мел хаза сезнарг. Цхьана хенахь заводан собрани еш, кхин долу
хийтира хавий хьуна и дешча. окъараллин гIуллакхаш шена чохь вовшахтухуш хилла

Йоккхаеш кIанте хьобжура нана.

* * *

МостагI шен ма-хуьллу Кавказан нефтана тIерIер. Маьнгига тата а оьккхуьйтуш, ха хавьрира Салидана
таш вара. Радиочухула а, газеташ тIехь а бечу хаама ена воьцуш Iуьллучу накъоста.

— А-а, Саид, хьо ву иза, — аьлла, схьа а хьаьжна ах а оьзна, д'айиллинчуьра схьа а эчна цигаьркнан а латийра цо. — Наб ца йог'лу хьуна?

— Ца кхета, х'ун ду а ца хаьа, — жоп делир Саида.

— Керла х'умма а дуй?

— Дац.

— Информационни хаам ца бешна ахьа?

— Цкъачунна диканиг к'езиг ду. Малхбузера вай республикаш д'алаьцна мостаг'чо, ткъа т'ом болабел, ялх бутт бен бац... Ч'ог'ла чу-м хецавелла иза, шен ден не'алат хиларг! Оцу хаамаша дог шелдо-кх.

— Собар де ахьа, уьш цкъачунна чуоьхуш бу машар г'аланаш йохош, д'аловцуш, х'унда аьлча, т'ом ц'е хьана иккхина хилла дела, вайн махкара бовду даьлча, машинаш т'аьхьа ца кхуьуш юха йовдур ю хьакхарчий.

— И нийса бах ахьа. Царна вайн махкахь Александ Невскийс аьлларг хир ду. Тахана цхьа кехат дешне аса газета т'ехь, — маьнги йисте охьахира Саид, студенткас яздинера иза.

— Х'ун дара цу т'ехь?

«Сан кхо ваша ву т'ам т'ехь, — яздора цо, — м деза а сайн ц'ий ло аса, суо ирсе хетар ю суна сан ц'и т'емалошна пайдехьа хилахь»...

— Маржа я! Т'ам т'ехь чевнаш хиллачарна оьрц юьйлуш яздина-кх цо иза. Цкъа а тешар вацара со вай адам эшалур ду бохучух! — дег' хецадолуьйтуш, куьг д'асадохуьйтуш Павлик хьалаг'лаьттира.

— Вай эшалур дац!

— Чекхбаьлла балахьара т'ом, сан шиь ваша а, а ву т'ам т'ехь, мама к'ежьелла царна сагатдеш, суо мел кхерало т'ам т'ера хаам кхачна бохуш хехь цхьаь гучуваьлча, х'инца мила вийна т'ехь олий.

— Тхан юьртара а бахна эскаре дукха нах, сан да

ву т'ам т'ехь. Т'ом д'абаьлча, школа чекх а яьккхина, деша г'ур вар-кх, — доккха са даьккхира Саида.

— Со дешна а, говзалла хаьржина а ваьлла.

— Х'унда бах ахьа?

— Сан да а, воккхах волу ваша а, йоккхах йолу йнша а х'окху заводехь белхаш бина бу, тхан доьзалан г'иллакх дохор долуш вац со, — велаькежира Павлик.

— Вайн фамили сийлахьчу белхалойн классана тешаме хилла лаьттар йолуш ю, — олура тхан дас, — массо а инженер хилча болх хьан бийр бу. Хьо, схьагарехь, вайн нефтяной деша ваха безам болуш хир ву...

— Дядя Матвейс олуш хезний хьуна, т'илма лакхадаларца, белхалошна а оьшур ду хаарш, олий?

— Суна сайн т'илма тоьур ду сан дахарехь, хьуна, схьахетарехь, ма-барра ца беззина вайн белхан чам а, марзо а.

Саидана тосаделира шен накьост к'амел кхин д'а дан реза цахилар. Шен-шен оьланашка велира ши накьост. Нефтяни институте ваха ойла яцара Саидан, цунна дукха хьалхе дуьйна дезаделла дара л'юбран г'уллакх. Л'юбран дешаре сатийсинера цо. Т'ом кхин хье ца луш д'а а баьлла, ша шен т'алашоне кхочург хиларх х'инца а тешара иза. Ткъа оцу хенахь кхехкаш бара т'ом. Немецки эскарша д'аловцуш лаьттара г'аланаш, к'ьизачу т'амехь х'аллакхуьлуш дара эзарнаш адамаш.

Ша т'уьллучохь д'аса а кирчина, шен хила деша долу цхьаьнахетар дата а деана, сикха аравелира Саид. Охьа а т'елаш цхьаь дан г'ерташ воллучу, мастерх ц'еххьана б'аьрг кхийтира кхуьнан. Мастерской ю, слесарш бу, х'етте ша цхьа х'ума тоян г'ерташ волду-кх иза, дагадеара Саидана. Ша ваха везачу кхуьур ву, х'ун хаьа мастерна т'о оьший а.

Куыйгаш хьакхарх а дуьзна, цхьана кога сеца а еш
винтиль хыйза а еш цу чу хьобжуш воллур а иза.

— Де дика хуьлда хьан, дядя Матвей! — хьо хуь
деш ву, — мастерна хьалха длахьоттира Салид.

— Хьо ву иза, хьара ца магалан бахьана хуьн ду хьа-
жа перташ воллу-кх, — шегара вьнтиль а гойтуш схьа-
вирзира мастер. — Хьо ма хьалхе ваьлла ара, вахт
буьйсанна яц хьан.

— Ю-те. Зубковс кхайкханера соьга.

— А-а... Комсомол, дика хир ду.

— Аса гло де хьуна? — охьалахвелира Салид.

— Ца оьшу, кхийти со кхунах, — хьаланисвелир
мастер, аркьала телаш букь а нисбеш. — Цахь хуь
ду?

— Хуьмма а дац. Иштта, кхиберш санна, Iаш бу-к
уьш.

— Нажа вара хьох лаьцна хьоттуш, хьуна сагат
чух тера ду цо. Суна казахийтира иза гина а.

— Суна и газа а дера ду масийтта де.

— Дукха хан ю тхуна вовший девза. Цкьа а диц
ло суна, цо цкьа хьошалгIа а кхайкхина суна бн
синкьерам, хьайна еззачу йоле сакьера бохуш, бега
беш, хьийзийра цо со цу сарахь. УьстагIа бийна, шу
къоман кхачанаш кечбеш, чIогIа тлейицира со хIетах
Нажас.

— Хьо тхан юьртахь хилла?

— Дера хилла, мосуйттазза-м. Суна шун юьртар
дуккха а нах бевзара цхьана хенахь. Жима вара дх
гIехь ницкь бара, хIетахь накьостий болчу вьдий
буьйса доккхура, кунак веана бохуш, лелара хIусам
Дика денош дара уьш, Салид.

ДагадогIу суна, гуьйранна дара иза. Диттийн
хар мажло хан яра лаьтташ. Хьо санна, хIетахь На
заводе валийра цуьннан ден вашас. ТкьеуьтталгIачу
рашкахь дара иза. Шира нефтяник вара цуьннан д
ий! — беларш хезира.

ваша. Цу хенахь болх беш хиллачарна массарна а вев-
за иза. Дуда яра цуьннан цIе. Советан Iедал доккхучу
шерашкахь ЦIен партизан хиллера Дуда.

Дукха хенахь дуьйна партехь вара. Цу шерашкахь
кест-кеста дуьйцура цо кегийрхошна Граждански тIа-
мехь шайш лелийнахуш. ПаргIатонехь лаьттинчу кый-
самехь хIаллакьхилла юьлтий хуьлур цуьннан къаме-
лехь уггара хьалха буьйцуш.

— Суна иза ца хаьара, дядя Матвей... Дадас ца дий-
цинера оцунах лаьцна...

— Хаа ду-кх хьуна, Нажа а кадрови нефтяник хи-
лар, шен ден ваша Дуда санна.

— Юха стенга вахара Дуда?

— Эзар исбIей ткьепхуьйтталгIачу шарахь, Бакин-
ски промышленни Академи чекх а яьккхина цIа веанчул
тIаьхьа цIехьхана кхелхира-кх иза. Иштта вара Нажин
ден ваша. Цо ца Iамош говзалла, суна схьахетарехь,
йисна а яцара заводехь... Дика стаг вара. Нажига дий-
цийта ахьа, цунна дуккха а дагадогIур ду...

Салидана казахийтира, хьалха дуьйна заводашкахь
белхаш бина, белхалошца цхьана Советан Iедалехь
кыйсам латтийна, цул тIаьхьа юха а шайн балхана те-
шаме болуш бевзаш, цIе йоккхуш шен юьртахой кхузахь
хилла хилар...

* * *

ШолгIачу дийнахь, корах арахьаьжча, ца йовзал
дхийцаелла яра завод. ХIинцалц Iаьржа лаьттина гIиш-
лош кIайеллера. Буьйсанна цIехьхана диллинчу лайно
дьерриге а заводан уьйге а, цехийн тхевнаш а серла-
даьхнера.

— ДIахьовсийша ара! — цхьамма тоьхначу
маьхьаро самаваьккхира массо а.

— О-о! Луо деана! Луо! Керлачу шарца, накьос-
тий! — беларш хезира.

Керла шо тле ца кхаьчнехь а тлехкача диснарг даца-хьалкхан заданеш. Махкахь керлачу конструкцешца ра масех де бен. Тлеюьйхина йовха бедарш яцара бел-паваш кеманаш арахекарца доьзна арахецац дезаш да-халошна тлехь. Шлеххана диллинчу лайно сакъерада-а керла марканашца долу бензинаш, ткъа цо мукъа лийтинехь а, араваьлларг «о-ох!» — олий, чохъха эккха-минот ца юьтура. Цкъацкъа, вахтера вавъча, дукха гел-ра. «Ванах хинца цла муха глур вара техъа, дагадаеарай юьхь-куьг дилан а дог ца долуш, маьниг тле дла-Саидана. Цхьаболу накъостий, куьйгалхочуьнга а аьл-абл-инчохь наб кхеташ меттигаш хуьтура. Маьнга дланисбеш а, кхин цхьаца куьйгаш луьт-ла, тлеюха бедар ян цла бахара, вуьхарна цлера тлавъх-луш клеззиг чохь хьевеллачу Саидана ца хезара букъ-баьхкира, дукха бацара Саид саннарш. Цайла а балале дядя-Матвей юха чохъха волуш...

— Хьан юй тлеюха йовха бедар? — ойланах юкъах-— Саид, — лавтта бухара хъалаваьлча санна, хьал-ваькхира Саид воккхачу Матвейс. — Шеллур ма ву-а дла-лоьттира иза.

Хлун хилла техъа, аьлла деглаш цле дегтира Саид...

— Хіара тужурка ю хуна... ваха а глой тѐюха ху — Хьан цла вьдйла хир дац. Сменщик хир вац, ма яхьаш вола, нене соьгара маршалла а ло. Дегар х кхетий хьо? кехат деаний кесталгла? — Соцунгла хылира иза... — Кхета, аса бийр бу цуьнан метта болх, цла тлак-Хаѐа... Хьан-м цла вьдйла ца хилтий, хІун дйр дуахула гІор-кха, — юха, шІеххьана, хьалаглаьттира тІаккха, сиха зама ю хіара, хІинца цла вахча хуур дІид. Кхин вист ца хуьлуш, буйнахь тиша, хьакхарша хуна дерриг, — СаІидан белш тІе куьг туьйхира шо. Ёзна куй а болуш, цхьацца гІулч йоккхуш, аравелира — Баркалла хуна, дядя-Матвей, — элира, тужурк ссеран а ден меттана даьттай воьм метта бІаьтти а хьожуш, СаІида.

— Хъевала йиш йоцийла хаа хир ду-кх хуна?
— Хаа суна... Со хьелур вац, дядя-Матвей.

Салид новкъавала тохавелира. Цуьнан сакъералоргина, шен хеннара а, сирла ойланаш, дахаран лалашо аьтто бара нана а, гергарниш а ган, юьртах керла дерлуш а волу мастер. Салидана г Iовжош дагавара, цха де хьалха шега бегаш беш, мукъане хилла волу, хинца луьрчу тIамо да воцуш «Дац-кх сан хуна кхин дан накъосталла доттагIа — бензине долу хьашт. ХIора дийнах кхочушьеш яра па»

Юра, — аьлла доккха са а даьккхина, — хьан задане
мосуйттазза я тлехкхочушийр ма ю аса, я со барама
аравоккхур ма ву оцу цеха чуьра», — дукха хан йоццу
ша схьавенчу участке катобххана длахьаьдира Саид.

Вахта чекхъяьлчачул тлахьа цехера араваьлла кер
лачу хлаваах кьурдаш деш дласа хьобжуш лаьттар
Саид. ШолгIа де дара цо, да вийна шен сменщик да
ра ца волуш цуьнан а, шен а метта болх бен. ДегIа
меженаш лозура, ткъа жуьйгаш, еза герканаш кхозу
санна, дазделлера. Тахана цо сацам бинера Павлик
цхьаьна цаьрга ваха. «Кадам бер-кх, оьшуш хIумма
дуй хьожур-кх», — оьйла хьийзара коьрте. Дан хIума д
цахь а дог дара комаьрша, кийча дара орцахдала.

— ХIун до вайша? — аз хезира цунна тлехьара.

Павлик хиллера, кхунах бIаьрг кхетта, шайшшим
дийцинарг дагахь тлеволуш.

— Со кийчча ву-кх, Павлик. ХIумма а яхьа-м ца е
вайша? — хаьттира Саида.

— Вайша хIун хьур ю цига. Цкъа вахана кадам кхуьнга,
беш гучувер ву-кх. ХIун деш бу а хуур-кх...

— Вало делахь.

Башха генахь Iаш а ца хиллера Юра. Заводера бIаьцна хьийзадо-кх кхо, — элира, йоблху йол хьаста а
халой чохь бегахь цхьатерра лаьтташ дара масех цхьостуш, Юрас. Цу доьзална ша хIун дийр ду ца хууш

Готтачу цийнан маьтлехь; корана гена йоццуш лависинчу, шайн накьостах кьахеташ, холчу хIобьттинера
тачу чуьйнан пеша дечиган кийсакаш а туьйсуш, йол Саид.

хуш йолу кхо-днъ шо долу жима йиша теян тIерта Шина накьост веа ца Iийра цу хIусамехь, лаам ша
цуьнца кьамел деш гийла Iаш вара Юра, хIара шара, амма, лаам белахь а, дан накьосталла дацара цу
чохьваваьлча. ШолгIачу цIа чохь гуш вара маьнги тIобьзална. Цу хенахь, хIора шолгIа бохург санна, иштта
Iуьллуш цхьаь. Иза ирча кхаь кхаьчна, бохамо, гIайхала воллуш вара.

но йожийна кхеран нана хиллера.

Накьостий чохьа бевлча, Юрин юьхь тлехь цIонахь бIаьржа кIади а лаьцна, пенах тоьхна долчу сур-
казахетар тосаделира, тIаккха охьахьаьвдира бIаьржах. Цунах хIинци бен бIаьрг ца кхетарх тамаш а беш

— Да вийна сан... — балдаш дегадора Юрин. Вьаьжира иза. Синкьерамен бIаьргаш бара, Юрин чух
бIаьргех йовлакх хьобкхуш гинчу йише кхин а чIера а болуш, оцу сурта тIера схьахьобжуш, и ву-кх
мохь белира.

— Мила ву цигахь?... — Меттахьайра нана.

— Балха тIера сан накьостий бара хIорш-м, — тий-
салуш жоп делира Юрас, — цомгуш ю иза, — аьлла,
кхаьргахьа схьа а воьрзуш, шен бIаьрхиш дIадехира
цо.

Жима йол йоблхучуьра цкъа соцунгIа хилира, тIак-
кха юа елхайолаелира. Шаьш ала деанарг аьлла ваьл-
лачул тIаьхьа, йоблху йол хьаста гIобьртира ши
накьост.

— Мама, со мацъелла, — бохура йоIа. Шега дуй-
цург цхьа а тергалдеш яцара иза. Кестта чорпа Iийр
ю ша, аьлла вашас хьаьстича а машар хуьлуш баца-
ра.

— Суна бепиг деза! — олура цо маьхьарца, шега
олучуна дуьхьал. Цуьнан бала бацара цхьана а хIу-
манна. Iуьллучу нанна тIе а йобдий, цунна тIе тесна
шаршо дласа а етташ, йоблхура йол. Шена юххе иза
моссузза йогIу:

— Юра! Оффай, теехьа иза, ма хьийзаяйтахьа со
кхуьнга, — елхаозайора нана.

— Шина денна схьаэцнера оха карточкашца догIу
бепиг, хIинца лаахь, ца лаахь бепиг да шена бохуш са
бIаьцна хьийзадо-кх кхо, — элира, йоблху йол хьаста а

Шина накьост веа ца Iийра цу хIусамехь, лаам ша
шара, амма, лаам белахь а, дан накьосталла дацара цу
чохьваваьлча. ШолгIачу цIа чохь гуш вара маьнги тIобьзална. Цу хенахь, хIора шолгIа бохург санна, иштта
Iуьллуш цхьаь. Иза ирча кхаь кхаьчна, бохамо, гIайхала воллуш вара.

ДIаваха хьалагIоттуш бIаьрг кхийтира Саидан,
цIонахь бIаьржа кIади а лаьцна, пенах тоьхна долчу сур-
ваьжира иза. Синкьерамен бIаьргаш бара, Юрин чух
чIера а болуш, оцу сурта тIера схьахьобжуш, и ву-кх
билгал куьнан да, дагадаара Саидана. Сурт гойтуш

З. А. Дадашев

Делк'ял т'аьхье яра. К'ынхьегаман вахтехь бара операторш, церан г'оьнчий, кочегараш. Стигалан цхьа на аг'юр схьахезаш яра кеманийн г'овг'ла, тера яцара г'овг'ла вайн советски кеманийчу. Юха а, юха а цу аг'юра хьаьжира Павлик. Гучубелира лаьржа цхьаь, ши т'адам. Х'ора секундехь даккхий хуьлуш т'еобхуш дара и лаьржа кеманаш. К'хин цк'ба а х'ала а хьаьжна цехачу хьаьдира Павлик.

— Схьадуьйла! — бохуш хичаш а еш мохь туьйхир цо чохь мел волчуьнга.

— Х'ун хилла цигахь, х'ун боху цо? — балхана юк'яховла реза а боцуш, т'аьхьий хьалхий арабевлира белхалой.

— Д'аховсал, куьг ластийра Павлика. — Гой шу на, фашисташ?

Х'инца массарна гуш дара г'овг'ланца, Собыжан стаца гуьллуш йолу юрт йолчухьара, кхарна т'едог'удолу мостаг'ичун кеманаш.

— Д'аловчк'ба! Д'адовла, д'адовла! — мохь туьйхйра цхьамма.

— Установки юххера гена довла! — дара хезаш Шавш х'ун дийр ду ца хууш, боьхна д'асахьийзачохь биснера белхалой.

Ирча г'овг'ла йохьуш, чухахкаделира кема, цунна т'аьххье шолг'аниг, кхозлаг'иниг. Елира г'овг'ла, ласта дегадора, лестадора.

Сагидг'арна юххехь яра номер цхьаь йолу креки завод. Оцу заводан цхьа колонна т'ейобжначу бомба кхоьссина д'аяхийтира. Лаьржа к'юр, сийна ц'е г'лаьттиг цигахь. Сагидана дагабаьжира цигара шен нак'юстий Нажа а.

— Дуьлолаш, крекинг йогу! — маьхьарий хьобкхуьнга д'ахьаьдира белхалой. Йогучу ш'арна т'ег'юь

хала дара, цуьнан йовхоно воттура, амма белхалой юха ца бовтура.

— Адамаш! Адамаш! Белхалойх цхьаа виснийла хьовса, д'ажьовла нефтан сурсаташ т'едохуш йолчу бир-г'анийн кранаш! — хезаш дара куьйгалхоша детта маьхьарий.

Ц'ергара схьавала г'ерташ ветталучу белхалочух б'аьрг кхетта, д'ахьаьдира Сагид. Цунна х'инца гуш кхин х'ума дацара и воцург.

— Ларлолахь, к'ант! — Нажин аз девзира цунна т'ехьашха. Иза шеге бетташ мохь буйла хира Сагидана. Амма х'инца цуьнан ойланехь, дагчохь, б'аьргашна хьалха гуш, хезаш кхин х'ума дацара и стаг воцург.

Ма-хуьллу ш'арах ларлуш, к'ехкаш, цхьацца йолчу меттехь, ш'арна юкк'ехула эькхаш т'екхечира иза, оцу ирчачу туьшара вала г'ерташ, к'урний, ц'ерний юкк'ехь воллучу стагана. Цунна т'ера бедар яга йолаеллера.

— Собар делахь! — коьртара схьа а баьккхина куй т'ебетта волавелира иза цуьнан букь т'е, юха хьем боцуш цуьнан пхьарс шен белш т'ехула а баьккхина цу жоьжаг'атара вала сихвелира Сагид.

— И д'ю, ца го шуна! Цига! Цига ерзае шлангаш! — мохь бара Нажас бетташ, х'ара шиь гуш, кхарна орцах вуьйлуш.

Жимма алу лаг'ийра ц'ера юк'яра схьаволучу шиная белхалочунна т'едерзийна детташ долчу кино.

Фашисташ, бомбанаш йиттина ца лаш, ц'е д'аяй'ба г'ерташ болчу, белхалошца т'аьме бевлира. Кеманаш чу а хьобкхуш, пулеметаш етта йолийра. Ц'е йокк'ха хиларна цуьнца к'ийса хала дара белхалошна.

Куьйгалхоша омра дира: «Юха довла!» — аьлла, т'жъа кхарна д'анехьа делхачу нефтан сурсаташ чохь долчу даккхийчу яйша, ч'ог'ла баьллагчу мохо пепнаш санна, лестайора установкаш. К'ьиза а, ирча а де дара иза. Г'лаьттинчу к'уьро к'айла яьккхинера стигал. Ит-

тех метр генара хіумма а ца гуш, юккѣа мокха дохк санна, лѣттара иза.

Ловран глуклакх лелош болчаьрга дѣавелира Салида ша клѣлхъара ваьккхинарг. Шестан басахъ яра лазийна-чун юьхъ, цкъоцкъамаш мерцина дѣавеллера.

Хинца дикка хъаьжча бен ца вевзира Салидана ша клѣлхъара ваьккхинарг.

— Баркалла хъуна, Салид... Суна моттара... — кхетамчуьра велира вагийнарг, вагаварал совнаха пхъарс хиллера цуьнан кагбина.

Иза вара кхеран юьртахо Жунид.

* * *

Кхечира шийла кхѣ Салидаьрга а. Дегле зуз доуьй туш. дог шелдеш, ловжош мохъ белира церан кертахъ, а бохам оцу цлен тле ша беача санна, къаьккина, бѣаьргех ѳовлакх хьобкхуш дѣаьодуш яра сихъелла почта дѣа ѳовкхуш ѳолу жима ѳол. «Ва, нанас ѳинарг яла хъан Халид!», — тийжаш ѳовлхура ѳиша. Дебаш, стамделира зударийн белхар, керта гулбелира гергара нах. Хъалх санна, дукха бацара божарий. Тлом болабалале юьртахо стаг велча, ерриг зорт кхузахъ ю техъа, олий хетара, ткѣ хинца биснарш баккхий нах бара, уьш дукха бацара Оцу сохъта Салидан жимчохъ дуьйна волу доттаг. Мансур заводе вахийтира Салид цѣа валон.

Хала дара цунна доттагчунна и къаьхъа кхѣ эци тѣвахъ. Дѣлахъ а ца хаййтича ца долура.

Салид тѣвоьлла болх беш вара оцу хенахъ. Кхидол чунна хан ца хуьлура белхалойн. Сиха бара мур. Цуннхила-м хъаха яц ѳиш, — хъаьдда юха цѣа чу вахара цкъа-шозза вийцарх вевзинера кхунна иза.

— Хъо вуй со хьоттург? — Дѣаса а хъаьжна тѣвол-Къамел доца дара. Салида дечу хеттарша вохавора велира иза цѣхан неѳарна гѣна доццуш долчу дитта кѣ Мансур. Ша мича кѣпара жоп лур ду ца хууш, ойланаш-лахъ лѣттачу Мансурана.

— Со вара иза-м, дядя-Матвей, — элира Мансура, цунна дуьхъал а волалуш.

— Суна хъо вовза-м ца вевза, — цѣцаьлла хъаьжи-ра мастер Мансуре.

— Суна Салида вийцинера хъо.

— А-а... Салид... Шамилев бахий ахъа... дика кѣант ву иза. Хъо и волчу балха ван дагахъ веана хир ву?

— Вац... Дядя Матвей, — воьхна дѣаса хъаьвзира Мансур, — Салидан да вийна, — кхин дѣа вист ца хила-луш, легашка гѣортинчу шадо садукъдеш холчу хѳот-тийначу Мансура букъ берзийра.

— Ма алахъ! — Эх! Эх! — ша волччохъ дѣаса-хъаьвзира иза, тѣаккха охъабахара воккхачу стеган кѣежбелла корта. — И маца хилла? — кисанара ѳов-лакх схъа а даьккхина бѣаьргех хъаьккхир цо. — Мар-жа я! Мел дукха везара Салидана шен да. И вийцар бен хіумма а дацара цуьнан. — Дѣаса волавелира ма-стер ойланаш еш, юха сецира. — Цуьнга иза хинца хаййта мегар дац, — цѣххъана пхъарс схъалецира цо Мансуран. — Хіуьу а алий... цѣахъ хила веза, хъо вало ваийтина алий дѣавига иза.

— Суна-м ца хъаа айса цуьнга хіун эр ду.

— Аса хинца схъавоуьйту хъуна иза, — къаьйтаве-лира оцу хаамо холчу хѳоттийна мастер. Шен доттаг-ца хъаьнакхетча, ша хіун эр дара техъа, бохуш ойл-анаш еш хѳара лѣтташ, гучувелира Салид.

— Хъо лаа вуй? — хъаьттира цѣхан неѳарх аранккхин-чу Салида. Цуьнан бос хийцабеллера.

— Ву-те. Хъо цѣа вало ваийтина со. Хъан ден ѳиша ю чѳогла лазар кхетта...

— Боккъал бах ахъа, собар дѣлахъ, децина хіума хила-м хъаха яц ѳиш, — хъаьдда юха цѣа чу вахара Салид.

Хъе ца луш ловкѣавелира и шиь. Ший а сиха вара. Къамел доца дара. Салида дечу хеттарша вохавора Мансур. Ша мича кѣпара жоп лур ду ца хууш, ойланаш-

ка ваялла иза хьевелча, шеквелира Салид. Юха а даго Салид ца кхаьчна, аялла, хайитича. Шен дегле йовхо аьттехьа ца дуьтура вониг. хьодуш санна, хетаделира, и аз хезча, Салидана.

Юьрта тлехчочуш лаьттара ши доттагла. Тогийчуьра Жимма уьйглахь а сецна, хорам хилла эькхаш боллу хьалахьаьжча гуш цленойн тхевнаш а, керташ а йолуш кийра парглатбаккха, деса долчу ца чу вахара иза. юьртана герга шавьшиь жхьаьчча, Салид сецира лаьттаь — Нана яла хьан делаь, да воцуш ма хьалхе виси блябра а хьобжуш. хьо! — маьхьарца чуреара Зарган. Тлеххетта ненах а

— Мансур, бакьдерг дийцахьа, х'ун ду хилларг, хьхьаьрчина, доггахьа вилхира Салид. деца цомгуш хилла, аялла веана бохург тле ца дуьту-ж Кертхь лаьтташ бара Салидан гергара нах. Цхьаь сан даго, керта кхачале, вайшиь цхьана волччуьра схьасхьавог'ура, важа д'авоьдура, тийна белхар карзахдок-кхура керла баьххинчу зударша, гийла йоьлхуш яра

— Салид, — дегош дара доттаг'лун балдаш, — во Салидан нана, тийжамаш бора децас, дот лийжош, кьий-лалаш лаьттара т'амо дех ваьккхина клант.

— Са ма вохалахь, хьан да вац, аялла кехат кхаьчча Суьйренгахьа лестича, хьалха ваялла дядя Матвей Салид!.. — марахьаьрчира Мансур Салидана. Дегле ше а волуш, балха т'ера накьостий кхечира. Царах бляьрг ло хьодуш санна хетаделира Салидана, т'аккха алонц кхетча, совца ца делира Салиде бляьрхиш. Маравоьл-деглах цле летира. Деган лазамца, кийра багош легаш тира воккхачу мастера иза. ка г'юьртина шад башош велхар хьаьдира. Доггахьа вил- — Са ца тоьхча дер дац, сан клант, хийла, хьо санна хира да воцуш висина клант. Шина доттаг'лчо бокьбуш тлейцира и боккха бохам, вовшах хьерчаш лаьттира ший.

— Оффай! — дуьненахь со кхийрина х'ума дацар Бедхалоша гобира Салидана, массо а, сна-ша хуьлуш, х'окху дийнахь санна, — элира Салида. — Вало. Кхи вистхилира, элира ишттачохь ала дог'лург. Воккхачу кхузахь латта ца оьшу. мастерца кьамел дира Нажас. Дядя-Матвейс д'ахайтити

Гийлачу боларца т'аьххий-хьалхий х'обьттина д'а шаьш оьшург дан кийча хилар, нохчийн гийллакхаш волавелира ши доттагла. цевзаш ша хиларе терра, тезет д'аерззалц Салидана

Юьрта кхачале дагадаьхкира дуккха а х'умнаш парг'ато ша луш хилар а. дагабаьхкира дай байина бисина, шена болх беш бол Баккхийчу наха баркалла а аялла, д'абахийтира за-накьостий, бляьргашна хьалхахула чекххийккхира беп'одера баьхкинарш. Д'абахара кхиберш. Не! д'акьев-дотьхуш, ша мацьялар бен, хилла боккха бохам ца х'у-лича чохь буьсучарна буьсу ц'енна хилла бохам, олуш уш йоьлхуш гина жима йол... пена хезнарг бакьдуйла цу деношкахь хиира Салидана.

Керта кхочуш карзахделира дог. Де суьйренгахьа а лестина, буьйса а йоьлча, гергарниг. — Сатохалахь Салид, — элира доттаг'лчо, кхуьна хиверг, шен-шен х'усаме д'авоьдура, ткьа шаьш чохь карзахвалар гина. туьсург наний, деций, Салид бен дацара. Иштта дара туьненан гийллакх...

Ши доттагла гучуваьлча, Салидана тлебуьйлабелир Хьалхара хала денош д'адевлча Салид балха д'ава-баккхий нах, боьхна хьаьвзира уьш, бан болла ара. Амма цхьа сахьт, минот цуьнан ойланехь да воцуш ра кадамаш. Цлехьана шийла мохь белира неь

дла ца йолура. Дерриге а дахар, карладуьйлура. Ше
деца колхозан аренашкахь бина белхаш: мангал хьакха
дечиг даккха, ворда йожа, лело, ша цо Iамор. Шен
по мел дина хаззахетар, мел дина хьехар, шен ден кьона
халла, хьуьнар — дерриге а карладуьйлура оцу денош
кахь. Къабсттина дагахь лаьттара ша иза тIаме новкьа
ваьккхина де...

ЧIогIа дагара дла ца долуш кийра летира: «Вай
цийнах дешна стаг ваьлла вац хIинциалц, хьов
добшуйтур ду вай, дуьненахь мегар дац дешар дита»,
шега дас олуш хилар. Ден весетах цхьаь дара иза. Из
кхочуш дан тIаме новкьарло йора.

Дахаро шен гIулчаш туьйсура. Иштта бен хуьлийл
а дацара, замано зама хуьйсура, веллачул метта дIа
хIуттура хьалакхийнарг. Iаьнна тIаьхьа йогIура бIавст
аьхе, гуьйре. Юха а готосура сахьтан цхьамзано сан
шеран замано шен гIулч йоккхуш.

ТIом дIабала дагахь а бацара. МостагIа шен боьх
чу, ямартчу Iалашоне кхача гIертара. ОьгIазлон
дуьзнера адамийн дегнаш. Тылехь беш болу болх.
стагIунна дуьхьала беш болу тIом нуьцкьала гIайра
хилла дIахIобттинера.

* * *

Къаньелла, хебна дIаяьллера Зарган. ХIинца на
гахь зуларшна юкьахь гуш а яцара иза. Шийлачу
жалло дахар хадийнера цуьнан цийнаден. Цу шини
угаре а дуьненахь сакьералуш, дахар тоделла мур ба
и тIом болийна хан. КIантах сакьералуш, балхана,
харна резаволуш, гуттар кIеда-мерза волуш, вочу да
ца вас ца еш хилла вара цуьнца Халид. Хала дара З
ганна иза дуьненчохь вац бохучух теша. СаIидана
гIах цIе юьйлура нанас почта лелочуьнга са туьйсий
гуш. КIантана хавара, тIам тIехь хIаллакьхилла
юха воьIур воцйла. Ма-хуьллу ненан ойла хийца гIа

гара иза. Амма дерриг эрна дара. ТIаьхьарчу хенахь,
сих-сиха деган лазаро йожайора Зарган. Меттахь кIира
а доккхура цо. Шен аьтто баьл-баьллачухула, СаIида
шен ден йишина тIедуьллура, шен ненаца кьамел дахьа
а олий. Амма шега аларх дохко воккхуш елхайолало
а иза: «Нанас йиннарг яла цуьнан, ма хьалхе дити цо
зай», — бохуш.

Ша бина сацам дIахигьча нанна цхьаь хиларна кхоб
луш дла ца дуьйцуш, кийрахь кьуьйлуш, холчохь лелаш
дара СаIид. Юх-юха а даго карзахвохура иза. Ойланехь
дIа цхьаь дара — тIам тIе вахар. Ткьа шен бераца
болу хийцам ца гуш муьлха нана хир ю?

Зарганна хинра, цхьана сингаттамо, я кхочуш ца
дIахуш ойлао иза холчу хIоттийний. Шен хене хьаьжна
воцуш, дегI даьккхинера кIанта.

Синтем байнера СаIидан, багахь дуьйцург цхьаь да
а, ткьа коьртехь, кийрахь кхин дара. ЦIа веача, хьалха
манна юххе а хуий, цуьнга ла а доьгIуш, Iара иза. Ткьа
инца сацалуш вацара цхьана меттехь.

— КIант, хIун ду хьо гIайгIане винарг, дийца соьга?
уна ма хаьа, ахьа цхьаь дагалаьцнехь, иза даза хьо
ийр воцйла — хьаьттира нанас.

— Нана, ко кхин Iалуш вац-кх цIахь, эkkхаш бол
уькх кийра, хьо могуш йоцу дела садетта-кх аса.

— Со хьох шек йолу дукха хан яра. — кора юххехь
аьттачу СаIидана тIейолаелира иза. — Аса хIун дийр
у хьуна, хIокху дуьненчохь хьо бен хIума даций сан-м,
о хьан яларг, — елха йолаелира иза.

Чуиккхира уьйтIахь цхьаь деш йоллу деца:

— Ва, нана бусулбанаш! ХIинца хIун хилла техьа, —
оцуш.

КIентан корта шен марара цхьамма дIабаккхарна
хоьруш санна, дла ца хоьцуш йоблхуш нус гича, —
Вай дела, хIун хилла вайна? — HeIарх чохьха ялларх,
да йолччохь лахьелира иза.

— Хіумма а ца хилла, деца, — элира ненан марасхьа а волуш Салида.

— Там тле ваха воллу-кх хинца хлара а.

— Вай дела, ахь хлун дуьйцу? — Хьайн да хла. лакхилар ца тоьу хьуна? Тхуна хлун до ахьа, тхо хьаь ца дуьту ахьа? Хьох йоккхаййна ца йолуш яра со-х, тийжа йолаелира ден йиша.

Жимма собар ца дича, хинца мел дийцича а эр дуй хаьара Салидана. Цундела, ара а ваьлла, уьйта ла волавелира иза. Тишьелла йоглур керт, дагадеа тлом болабалале хьалха, цкьа шен дас керт карлаякк дезар ду, злараш ширделла, бохуш дина кьамел. Хин ца, хьалха санна, лаьнна бина кечам бацара дечигца докьарца а. «Хлун дийр ду техьа аша», — дог йовжо дагатесира цунна.

Салид чохьа ваьлча, тийна дара чохь. Маьн йистехь лаш яра юх-юххе хиьна бохамаша кьанйина зуда.

— Йоха-м ца йохьна шуьшиь, — велакьажа тира Салид. — Нана, аса хьуна мосуьйттаза дийци тламах а, там тлехь берриге а доьзалшца глуетт кьийсам латточу советски адамех а. Мостагчо сан таш, вийна, сан доттаглийн дай байина, ванах шуна дуьйцур дара... йохом, ягом ю глаланаш, ярташ, бак юй сан цлахь лен? Юй?

— Хьо дийнахь а, буса а болх беш вац? — юкьа кхира деца. — Там тлехь хьогур ма дац ахьа балх хьогьу кьа!

— Сан бакьо яц. Соьга болх ца бало, наб ца кхь юург ца яало, мостагчунна бекхам, боьху сан даго, кийрахь мел долчу хлумано, — чухула дласаволавел лелара Салид.

— Аса хьобга цкьа а аьлла а дац, эр а дац сан кьа керга ваьллачу мостагчунна букь берзабе, там тле душ хьан дега а ца элира. Тлом болабелла, доьшучу дладаьлла глутлакх, балха тлехь дакьалаца воллу

ахьа аьлча аса хьуна дуьхьало ца йира, хинца мостагчух ма лата ца боху, хьан да цара вийна. Аса бохург сайн хьо цхьаь бен вац бохург ду, со-м нана яй, — юха а елха йолаелира дог доьхна нана.

— Суна хаьара хьо иштта хир юйла, — тле а вахана марайоблтира цо йоблхуш лаш йолу шен нана а, ден йиша а.

— Новкьа маца воккху хьо? — гийла аз делира не-нера.

— Аса эр ду. Са ма гатде, — шен бляьргех даьлла хи ца гойтуш, букь а берзийна, неларехь цкьа саца а сец-на, аравелира Салид.

* * *

Военкоматехь дукха адамаш дара. Кхузахь арме дла-боьлхуш, баха мерташ, ца бохуьйтуш, девнаш деш, вов-шех дагабуьйлуш, тлеман хьелаш дуьйцуш йоккха глов-гла йолтура. Цаьрга ла а доьглна, кхузахь долу хьал ма говдевззинехь, Салида ойлайира, кхара лело кеп а ца ле-тиш военком волчу чуэккха хьажа веза, аьлла.

Цхьаь араваьлча шолгла чу а воьдуш, рагI яра лавт-Аьтто а лехна, цлехьхана военком волчу чуиккхи-тура Салид, тлаьхьашха еш яппарш а хезаш.

— Суна там тле ваха лаба! — заявлени стоьла тле хьадиллира Салида.

Хлара мичара вели техьа, аьлла хьалахьаьжира, хьагарехь, садаа аьтто боцуш, балхо глелвина волу майор. Цуьнан йистинчу бляьргийн келойх бляьрг кхий-тира Салидан.

— Маса шо ду хьан? — хьалахьаьжира майор.

— Сан шерех хлун до аша, — Салидана ша жима ца сетара, — со белхало ву, — тлетуьйхира цо.

— Белхало... Болх беш волу меттиг йийца йиш хир ирий хьан? — хьаттира майора, хлара аттачу балхах охаваьн волчех вац, аьлла шен дагахь.

— Нефтахгүллакхдечу заводехь ву-кх.

— О-о, — айгавелира майор, — чехка балха даах веза, маца ю хьан вахта?

— Аса завод ца юйцу, суна тлам тле ваха лаба.

— Шун заводу болх сацийча хун хир ду хаый хина? Тлеман техника соцу ю-кх. Тлаккха хун хир да Немпачунна берриг некъ баьстина хир бу-кх схьачув И лаба хьуна?

— Ца лаба. Суна тлам тле вахан лаба. Со цахилча болх бан нах бу цигахь. Аша ца вахийтахь, ведда а гиву со.

— Хлан хинца новкъярло ма ел! Мила ву цигахь глехь? — Не! йолчухьа длахьаьжира военком. Иза да хьовца дерг чекхдаьлла бохург, цунах кхийтира Салид.

Салид араваьлча гүгү даьржира, арахь бисинчи кхунна резобоцуш, ткьа цуьнан коьртехь дерг кхин эскарро. Грозныйна тебоьду некъ муьлхачу аглор парра. «Хлан-хла, — бохура ойлано, — йийр-м вац, хларглатбоккхур бу ца хууш, лелара немцой. Теркал сехьа майор бен вац. Инарла духьала ваьлча а-м. Заводовла пертара, вайн артиллерис, отий, юхакхуьйссура, дядя-Матвейга хьахийча цо а дера бохура хинца басах хьалаваьлларг лункара юха чуховцура. Бийца а боххург. Кхара ца дийича ца хууш ву-кх со фронтлур буй техьа аьлла, кьиза тлом бара лаьтташ.

Шолгачу а, кхозлагчу а дийнахь военкоматехь вхоьхкуш дара хлаваан кеманаш, бленнаш танканаш. Салид. Юьйранна вахтера ма-велли кхуза схьавогла. Вайн командованис омра дира, глала дла а лой юхадовиза. Кабинета чьура аравала а, чуваха а ца вуьтурала, аьлла. Малгобек далелецира немцоша. Амма фаши-военком. Эххар кхунна дан хлума а ца хилла:

— Длавахийта иза, кхуьнга мел дийичи а эйна моьттург. Цьха грамм нефть ца гира царна. Нефте-ду. — элира военкомо.

Цул тлаьхьа, важа дерг сиха, туьйранахь санна, танканаш, кеманаш, доцу нефть — и жам! дара немцо-чушхилира. Заводерчу накьостийн йодика а йина, даша Малгобекехь динарг. Оцу тлемашкахь духьхьара Матвейн леткьамашка ла а доьгйна, массо мара а во-Цул тлаьхьа керлачу шарца цгеранаш декьалбеш Сали-лина, шлехьа хьаьдира иза.

* * *

Юккье кхечира 1942 шо. Бечу тламехь, хлаваь са-оьшуш дара нефть. Тлом болочу хенахь Германия

хьалкхан хилла йолу тлаьхьалонаш лахьелира, цундела шайн тылехь, фронтехь нефтан сурсатийн харж яр чо-гла тидамехь латтадора немцоша. Тлом бойла дацара нефть доцуш. Холчу хлоьттинчу Гитлера омра данера, цьха а хлума ца кхоош Грозныйн, Бакун нефтана тле-кхача аьлла. Цо шайн цьхана совешанехь аьлла хилле-ра Майкопан, Грозныйн нефть шен кара ца даглахь, тлом сацо безар бу шен аьлла.

Грозныйна тлексхийдачу йовссарца марсабелира луб-ра тлом. Закавказски, фронтан Северный группан эскар-ша дайолийра мостагичуна духьало еш операци. Хьалхарчу роглехь, немцоша схьалаца билгалийна йолу, Малгобек дла ца луш длахиттира вайн эскарш. Бечуьра Керла-керла эскарш дара немцоша Салид. Тлехоьхкуш, амма глала чу ког ца боккхуьйтура вайн тлехоьхкуш, амма глала чу ког ца боккхуьйтура вайн кхунна резобоцуш, ткьа цуьнан коьртехь дерг кхин эскарро. Грозныйна тебоьду некъ муьлхачу аглор парра. «Хлан-хла, — бохура ойлано, — йийр-м вац, хларглатбоккхур бу ца хууш, лелара немцой. Теркал сехьа майор бен вац. Инарла духьала ваьлча а-м. Заводовла пертара, вайн артиллерис, отий, юхакхуьйссура, дядя-Матвейга хьахийча цо а дера бохура хинца басах хьалаваьлларг лункара юха чуховцура. Бийца а боххург. Кхара ца дийича ца хууш ву-кх со фронтлур буй техьа аьлла, кьиза тлом бара лаьтташ.

Немцой юхавовла дагахь бацара. Цара хаддаза тле-воьхкуш дара хлаваан кеманаш, бленнаш танканаш. Вайн командованис омра дира, глала дла а лой юхадовиза. Кабинета чьура аравала а, чуваха а ца вуьтурала, аьлла. Малгобек далелецира немцоша. Амма фаши-сташна кхузахь ца карийра шаьш лехнарг, дацара цар-тина моьттург. Цьха грамм нефть ца гира царна. Нефте-промыслаш, вовшах а яьхна, длаьхьхьера кхузара генна тыле. Эзарнаш шайн хлаллакхилла салтий, эспарш, танканаш, кеманаш, доцу нефть — и жам! дара немцо-ша Малгобекехь динарг. Оцу тлемашкахь духьхьара дакьалелира, вахчавелира кьона салти Шамилев Салид. Цул тлаьхьа керлачу шарца цгеранаш декьалбеш Сали-да яздора «Мама, деца! Суна са ма гатде. Сан дагна там беш деза денош дуйладаьлла — боьха хлуманаш далалаьхкина оха хинца...».

Вайн эскарш, Моздок, Малгобек немцойн йовссарехь

парґатъяьккхина, Къилбаседа-Кавказ царех цӀанъеш кхиамца хьалхахьа дӀаохуш дара. Дуьне шен шийлачу буйна дерзийнера Ӏаьно. Шена лиъча, шело чӀагӀйора шена лиъча маьлхан зӀаьнаршка самукъа доккхуьйтура Ӏаламо. Тамехь Ӏаьнан хан халонга йолуш хиларх Саид шекхилар бакъхилара. Разведке воьдуш лайлах текхаш беа некъ бан а дийзира цуьнан. Пориьна куьйгаш дахьа меттиг боцуш лийлира.

ТӀом бохург хӀун ду хиира Саидана. Ткъа хӀинц цалц девзина доцург мел девзира, Ӏемира цуина. Адамийн амалш, хьекъале командираш, майра кӀентий — дукха дара гуш, девзаш. Кхузахь керла доттагӀий карийра цунна. Соьлжа-пӀалара а бара салти. Царех цхьаь вара Семенов Вася.

— Шамилев! Командир волчу! — мохъ туьйхира салтичи.

Вулавелла шена хьалха дӀахӀоьттинчу салтичуьнг когашкара коьрте кхаччалц хьажа а хьаьжна:

— Парґат хила! — элира командиро. — Хьо нохч вуй?

— Иштта ду иза. Нохчо ву, накъост командир, — жоп делира Саида, юха а вулавелла дӀа а хӀуттуш.

— Схьавоьл, хӀоккхуза, — гӀант гайтира цо, — ваьшиннан дехха къамел хир ду.

Саид, охьахаарна ша хӀун дича бакъахьа дара цхууш, ирахь сецира. Командира юха а гӀанта тӀе пӀеь хьажийра.

Цу дийнахь салтийчун бедарш тӀера дӀа а яьхна, бхархоша лелочу кеппара тӀеюхург вовшах а тоьхна, нецӀоша дӀалаьцначу гӀала разведке вахара Саид. Цо кхушдан дезарг хала а, амма вайн командованина чӀоьбуьшуш а хӀума дара...

* * *

ТӀамо ца йовззал хийцинчу гӀалийга хьоьжуш, бӀаьбетташ, март беттан Ӏуьйренца схьавоьгура къона салти...

Цуина девзаш дара хӀара урамаш, ша гӀалахь ваьхна а, Ӏийна а вацахь а, кхузахь болх бина, кхузара тӀам тӀе вахана а вара и салти. Тамехь цхьа хала задани кхо-чушъечохь цо шегара йоккха майралла, хьуьнар гайтарна, командованис, совґатана йоцца хан а елла, цӀа веана вара иза. Ткъа хӀинца и отпуск чекхъяьллера, кху дийнахь шен часте дӀакхиа новкъа вала дезара цуьнан...

Синкьерамен, машарен дахарехь ехаш хилла гӀала хийцаеллера: хӀинца гуш яцара урамашкахь кегийрхойн ирсе тобанаш. Дуьхьала кхеташ верг, гӀийла я оьгӀазе вара. Фашисташа йиттинчу бомбанаша дохийнера цхьа-долу цӀенош. Дагадеара мостагӀчо бомбанаш йиттинна йохийна заводаш, дайина адамаш... Ленинан цӀарах болчу урамана тӀедоьлхуш долчу урамашкахь яьхнера савьнарш, йинера кхийолу дуьхьалонаш а. Сакьерадалан хӀума дацара гуш. «Йовсарш яӀ, къинхетам хир бац шуна тхоьгара! Аша дохийна дуьне, эрча даьккхина дахар...» ойла хьаьвзира коьрте.

МостагӀчо дохийна цӀа, эрчабаьлла урам гича бекхаме кхойкхура салтичун даго.

Цхьана куьйга шен букъа тӀехьара салтичун тӀоьр-миг сеца а беш, дӀаса а хьоьжуш, сиха-сиха цигаьрк-нан кӀур чутухура цо. Башха дукха бацара дуьхьала бетталурш, дукха хьолахь новкъа воьлург тӀеман зӀа-Ӏапхо хуьлура. Немцо нефтана тӀегӀерташ марсаваьл-лачу деношкахь цунна дуьхьала яла, юха ца йолуш лата кечъелла гӀала цхьана агӀор буьрса а хетара, дог а ло-зура цунах салтичун.

Саидана отпуск еллий хиина, иза цӀа ваха новкъа волчу дийнахь кхунах кхийтира Семенов Вася.

— Саид, сан хьоьга цхьа дехар дар-кха...

— Со кьох ца кхеташ цӀа ваха воллу-м ца моьттура хьуна Вася, аьлча а, шолгӀа ваьлла Павлик, — ве-лакьежира Саид. — Дийцал...

— Кхин дийца хӀума а дера дац сан-м. Хьуна дерриг

гуш ду-кх. Дуьххьал дла со дийна вуй, могаш вуй ахьа сан нене хайтичхьана.

— Со дийна длакхачахь, хьан ненах ца кхеташ юха-воьрзур вац-кх, тоьий хьуна, — сакъералуш новкъавелира Саид.

Грозне ша ма-кхеччи, шен накъосто дина тедиллар кхочушдира цо. Длаваха ца вуьтуш, юх-юха а кеттарш деш, цкъа юлий йовьлхуш, тлаккха фашисташна нелатташ кхайкхош хьийзара Васин нана. Ша йиснера иза а. Мар а, кхо клант а, ши йол а — берриш тламехь бара цуьнан. Шен накъосто и хьахош ца хезнера Саидана.

Кхиййна клорнеш бена чуьра дла а яхана дисина олхазар санна, ша йисина яра и зуда, амма къонахаллиша дара цо, шен берашна сагатдахь а, деш долу къамел.

— Аса хьо хьево, бехк ма биллалахь. Вогъушехь кхуза варна, юха а баркалла боху аса.

— И-м хлума дацара.

— Хлан-хла. Суна гуш ма ду цла кхоччушехь, хьаьлда хьайн нана йолчу а ца вьодуш, хьо кхуза вар. Иза хьан овздангалла ю. Суна къаьсттина деза хета иза.

— Нохчийн члогла кылахь лоруш ду дина кост, тедиллар кхочуш цадар, ткъа цул совнаха таханлерачу дийнахь цхьана кедачуьра хлума юуш, вон а дика а доькчуш ши ваша хилла длахьобттина тхойша.

— Шавш ларделаш, — хьалатлаьттира хлусам нана, цуьнан бляьргаш дуьзнера бляьрхиша. Хьаланисвелира Саид. Меллаша тле а еьна хьаж тле барт а баьккхиша, — шавш ларделаш, — шолгла элира цо, тлаккха шен йовлакхан маьлиг бляьргех а хьокхуш длайирзира. — Длавьодуш кхузаш вала хьажалахь?!

Саид йодика а йина аравелира. Дог, ойла сиха яра цла кхача. Хлун ду техьа цлахь, юьртахь. Накъостин хлун деш бу техьа. Тлаккха завод дагайоглура, ойланехь чекхлелхара цигахь доьналлех буьзна къахьобьгуш бол белхалой. Теман хьелашка ша нисвелча къаьсттина мах хадийра Саида нефтах глулакхдеч.

заводашкахь бечу белхан а, цигарчу белхалойн а. Кесткеста дагадоглура военкомо шег аьлларг. Тамна бок-къаьла а члогла оьшуш хиллера тылехь деш долу глулакхаш. Хинца дерригенах кхеттера иза. Передовойхь салташа гойтуш долчу хьуьнаршца дустура кхо шен за-водерчу белхалоша бийшар, гловттар доцуш деш долу глулакхаш.

Ойланаш еш схьавоглу Саид муха кхочу а ца хууш юьрта юьхе кхечира. Гуш яра хьоме меттигаш. Длахьажира иза цхьана хенахь базар хлуттуш хиллачу майда-не — еса яра иза. Члуг егташ юьрта хьалабьодучу новкъа гучуелира дечиган ворда. Вордана хьалха лаш верг къаьсташ вацара. Иза шена тлекхача вьолча, цунах пе гухуш глашлойн новкъа велира Саид. Кхо сацам бинера ша воглий а ца хоуьйтуш, цлеххьана цла кхача. Вордана хьалха лийриг жима клант хиллера, бляьргашна тлекхаччалц охьатеттинчу куйна клелара цкъа схьа кьедира цуьнан ши бляьрг, юха бен доцуш хьалхяхьа длабирзира. Ворда Саидаца нисьелча юха а схьахьажира и ши бляьрг, амма хинца къаьрззина Саидана тлехь сецира.

— Тр-р-р! — аьлла архаш охьа а туьйсуш, — Саид! — ерриге а щергаш гучуйохуш, мохь белира цуьнан. Салтийчунна ца вевзара и клант. Шена тле иза мел кхочу цуьнга хьобжура хлара, хлан-хла, ца вевзара.

— Хьо хьенан ву? — велакъежира Саид.

— Тлом дла баьлла? — Куй хьала а тоттуш хьатти-ра кланта.

— Ца баьлла.

— Ткъа хьо цла хлунда воглу?

— Хьо хьенан ву? — юха а хьаттира Саида шег хьобжуш лаьттачу кланте.

Клант ма-хуьллу ша вовзийта гловртира. Цо вийзира шен тамтле вахана да а, ден ваша а, церан кхоь клант а. Юьртан дехьа йисттехь бехаш болчух тера дара клан-

та схьабуйцу цуьнан гергара нах. Ткъа Саид ша а вара юртахь мел волу стаг вовззал воккха.

— Хьуна со мичара вевза? — хаттар дира Саида.

— Вевза-кх, — велавелира клант.

— Дийцахьа, муха?

— Ахьа сан вешегара, ловзуш, шозза бIараш дIаде-хира.

— А-а! И дара иза, — гIадваххана велавелира Саид, — ткъа хIинца стенга вoьдуш ву хьo?

— Нанина тIаьхьа, хьера.

— ДIавало хIета.

— Тхан дада маца воьгIур ву цIа, хаьий хьуна? — мохь тухуш хаьттира вoрдана тIехь волучу кIанта.

— Кестта тIом дIабер бу, тIаккха берриге а цIа воьгIур бу, са ма гатде.

Гена ваьллачул тIаьхьа юхахьаьжира Саид, вoрда меллаша дIаохуш яра, ткъа цунна хьалха Iаш верг юхахьоьжура. Оцу жимчу кIентан кийрахь а сингаттам карийра салтичунна, кьахеташ юха а вирзина цуьнга дIа а хьаьжна юрта боьдучу гIашлойн новкъа дIавахьара Саид.

Мел лечкъаш вагIахь а вевзачунна тIе ца Iотталуш ца висира салти. Шаьш дехачу ураме ваьлчахьана, дог чIогIа дeтталуш схьавoьгIучу кхунна, лаьтта бухара хьа-дIаьлча санна, хьалха дIахIоьттира Мансуран нана ХIара церан кетIа кхачар, ткъа из кех араьлар цхьан а нисделла ша волччохь сецира Саид.

— Ватта дела! — Саидан пхьарс схьалечира цо, — бакь мукъане дуй техьа хIара?

— Бакьду, бакьду, — Саид мараиккхира шен доттагIчун нанна.

Йоьхна шен цхьана буйнахь йоллучу хьаьжкIан кенс а хьаьжна, юха и ластийна уьйтIа а бахийтина дIахьаьдира иза. Саид кхийтира цо лелочух.

ХIара цIа воьгIу, аьлла кхаь баккха яхана Мансуран нана керта кхачарца маьхарца араиккхира Заргана.

ПетIамат. Кех чоьхьа гIерташ вара салти. И хорма а тIехь цкъа а гина воцчу кIанте кьаьрззина хьаьжна тIехьаьдира ши зуда.

— Нана яла хьан делаI, ма хьалхе дара-кх хьуна салти хилла лела, хIун хуьлуш лаьтта техьа хIокху маьлхан дуьненах?

Саида кьевллина мара йовьлира йоьлхуш йолу нана. Марара дIа ца хoьцуш кIентан пхьаьрсаш тIехула куьйгаш хьаькхира Заргана.

— Суна хIумма а ца дина, шек ма яла хьo, — аьлла нанас лелочух кхетта кIант децина тIе а вахана мараиккхира.

— Деца ялале цIа веа-кх хьo, кьаньелла со хьан ерзор ю дIа, — шениг дуьйцура йоккхачу стага.

Юх-юха а шен кIанте хьoьжуш, йоккхаеш гуо бохура Заргана. ХIинцалц халоно, бохамаша охьаталийна гийла йолу иза, хIинца ца йовззал хийцаелла гoра. Ерг, йоцург вoвшахтоьхна юург еш, хеттарш деш лелара иза. Воккхавера Саид мoгаш йолуш, эшам боцуш шен нана а, ден йишина а ша тIекхачарх.

Саид цIавар хиира лулахошна а. Иза ган эха буй-лабелира юртахой. Схьаoьхурш дукхах берш зударий бара. Цара уггара хьалха хоттуш дерг — тIамехь шайн да — ваша гирий, бохург дара. Шена хуьучу кепара уьш кхето гIертара Саид: кхо шена тIамехь ца гира аьлча уьш дийна цахиларна тIе а туьдий, белхар oькхуьйтура зударша. Цундела тIеман масех фронт хилар, уьш ша хиллачохь ца хиларх, хила дуккха а дивизеш хилар а дуьйцура Саида.

— Мансур ма вац гуш? — аьтто балийтина хаьттира Саида доттагIчун нене.

— Иза хьo эскаре ваханчул тIаьхьа юхахьа ваьлла, дуьне дуур ма дац ша тIам тIе ца вахийтахь бохуш лиьлира цига ца вохуьйтуш. Цкъа военкомо милице а вигийтанера иза. Оха мел чIогIа бехира цуьнга цIахь Iе хьайн хан кхаччалц, ца Iийра-кх. Эххар, хьo санна, кIор-

да а вина, вахийтинчух тера дар-кх иза а. Цхьа кехат деана цуьнгара, кхин кехат а дац. Сайн са дуий-м хаьара суна...

— Нажа вуй болх беш?

— Заводера цла богуш бац уьш.

— Мансуран адрес лолахь.

Чоь юьззина маьI-маьIпехь Iаш болу зударий хьа-лагIевттира кьежъелла мажош йолуш воккха ши стар чоьхьаваьлча.

— Марша вогIийла, СаIид! — вистхилира, шен Iаса дIахIоттон маьIнг лохуш дIаса а хьаьжна, цу шиннах цхьаь.

— Маршалла хуьлда, — церан сий деш хьалагIавт-тира СаIид.

— Дийцал, дийцал тIаккха, хIун де боху цара вайга?

— Немцоша бахий ахьа?

— Бах те.

— Цара дуьхьало а ца еш шайна дIало боху-кх вайн Даймохк, — велакъежира СаIид.

— Цунах гуьллакх хир дац, дера Iанийна хIара Iе-дал доккхуш дукха ций. Фашисташна мовттург аьт-техьа ма дац. Вайн халкьо шен паргIато дIалур яц цхьанна а! Бакъдуй церан тIеман ницкъ чIогIа бу бо-хург?

— Уьш схьадийцарехь тIамна кечлуш хилла, вайн машарехь дехар ду аьлла шаьш барт бинчул тIаьхьа а.

— Э-э... ямартло яI, ямартло! — меттахьхьайра шот-гIаниг а.

— Тешнабехк шех боьду олуш ду. И царех гуьр а бу-кх, — шен накьост волчухьа а воьрзуш корта тIаий ра воккхачу стага.

— Муха адамаш ду уьш, дан мукъне. Хьуна гини царех цхьа а?

— Дера гина. Дукхах берш хьаьрса бу, юткъа юьхь сибат а долуш...

— ТIамна доьналла долуш буй хIорш?

— Летар болуш бу. Делахь а вайн эскар дац царна ма моьтту ледара. Цара хIун до хьуна аьлча, кеманаш тIе а хохкий ерриг стигал чуйогIу моьттуш бомбанаш чухуьйсу, тIаккха, хIинца-м дийна хIума дисна а хир дац олий, чухонцу шайн эскар. Цул тIаьхьа хуьлу царна дагахь доцург, лаьтта бухара хьалабевлча санна, болатан чIогIа тIап хуьлий дIахIуьтту советски салтий. Майраллийца леташ хIаллак бо мостагий.

— ЭхI! Къематан де ду-кх.

— Дера бу кьиза тIом.

— Харц лов уьш вайга. Ткъа харц лийнарг цкъа а тоьлла вац.

— Дера лов, машарехь дехаш долу вай хIаллак дан гIерташ волу фашист... харц муха ца лов, дера лов дукха чIогIа-м.

— Вайн юьртахой а хир бу хьовца?

— Цхьа а вац. Соьлж-гIалара-м бу.

Шен кIантаца юьрто лоруш болчу баккхийчу наха къамел деш, дозаллийца СаIиде ладоьгIуш Iара Зарган. Цуьнан къамелаца, хеттаршна лучу жовпашца ден гIиллакхаш тосалора цунна. Лакхаваьлла, шорвелла, хетара.

— МостагIчунна тIехь толам баккхар — иза ду, дукхавахарг, вайн халкъана оьшуш дерг. Шу, кегийрхой, ца ларош меттиг хилахь тасалур долуш тхо а ду-кх, — шен шаьлтанан мужь буйна Iавьдира воккхачу стага, — немцой хIун ю? Хьакхарчий... Тхойша дIавовду, — хьалагIавттира и шиь, хьалагIевттира чохь мел берш. — Юха дIа ца ваха веаний хьо? — Helарехь саца а соцуш хаттар дира аравала тохавеллачу воккхчу стага.

— ДIаваха дезаш ву со, — жоп делира СаIида.

— Муха ваха веза, ахьа хIун дуьйцу... — гIийла, де-гош аз делира ненан кийрара.

— Вайна ма моьтту атта чекхберболчух тера дац. Зарган, хIара тIом. Сатоха деза, тхайн мел волу боьрша

стаг тIам тIе дIа а хъажийна Iаш ву хъуна со а. Оцу лаьтгачуьная, -- шеца волчунна тIе пIелг а хъажош дуьйцура цо -- хIинцале шичан кIант, кIентан кIант майраллица кIаллакьхилла аьлла хаам кхаьчна, цхьа де ца долу тезет доцуш. Летта валар тоьлуш дера ду цу боьхачу хIуматийн леш хилла лелачулла. Iодика йолда шун, ткъа СаIид ахъа юхалург майралла цхьанге а йоьхур йоцийла хаьа суна, хьан да а вара кьонаха стаг. Делакхь тIом, тIом хилаза бера бац, ларлуш хилакха...

Воккха ши стаг дIаваханчулла тIаьхъа севцца зударий шайн хеттаршидина бевлча дIабахара; буьйса юккье юлуш лаьтгара. СаIид чухула дIасаволавелира, цхьа хIума ца тоьара цунна, дагна хуьлуш бацара хьаам... Юккьерчу цIа чу вахара иза, оцу чу вуьжура цуьнан да, цIеххьана иза хIинцца гур волуш санна хийтира, бIаьрг кхийтира пенах кхозучу ден суьртах, цунна хьалха сецира СаIид. Веккха лаьттира иза, дог Iийжаш оцу сурте хьоьжуш.

— СаIид, хьо гIелвелла а хир ву, охьавижа аса мотт биллина хъуна. — аьлла йистхилира нана.

КIедачу метта воллушехь наб кхийтира цунна. Дукха хан яра иштта иза вижаза.

ШолгIачу дийнахь, нене мохь оьххушехь, доттагIчо шайга вигира СаIид. КхозлагIчу дийнахь шен хьехархо волчу вахара. Иштта дIасахьаьжна валале дIадевлира денош. Заводе гIор ша бохуш хиллера хIара цига ваха а ца кхира. Новкъа вала веза де тIекхечира...

СаIидана уггар а халахеташ йолу миноташ тIаьхъа-йисира. Новкъа воккхуш хуьлу белхарш, дегалийжамаш безаш вацара иза. ХIинца ша новкъа ваккха цхьа а ца воуьйтуш, юьртах валаро жимма дог паргIатдаьккхине-ра. СаIид хье ца луш кхечира Грозне. Дагадеара Семёновн нана йолчу ша ваха везаш хилар. Тохура санна везаш тIейцира СаIид доттагIчун нанас. Хилира юха а къамелаш. Цхьа сахьт цIахь, хьомечу гIалахь даккха ла-

ар — иза цхъаъ дара, ткъа шолгланиг и дерриг длатот-
туш часте длакхача дезар дара, цо сихвира иза.

Семенови нанас клантана йохъуьйтуш йолу цхъацца
хлума схъа а эчна, цлерпошта тле хаа вокзале вахан
новкъавелира Салид. Ленинан цларах болчу урамехъ
килс йолчу кхъачча сецира иза. Ирах яхана лаьттаху
килсан момсурах бляьрг кхетча немецки летчикашна
иза цхъа архитектурни еза здани ю мовттинчух тера да-
ра, хлунда аьлча, цунна юххерачу цленюшна тлейобжне-
ра бомба, килсан нел йолу агло оцу цийнан йоха а еш.
Салидана юха а дагадеара шайн заводана тле бомбанап
етташ лаьттина къематан де.

Вокзалана тлеобдуш болчу Субботников ураме ве-
лира иза. Хлумма а самукъане дацара кхузахъ а.
Цхъацца йолчу керташкара адамаш, тламна гена дов-
луш, дладахнера.

Тлекхочуш йолу бляьсте хаалуш дара де. Новкъа
воглучу салтичунна дагаобхура цлахъ ненаца хилла
цхъаьнакхетар, ша цлавена бохуш шайга ихина зуда-
рий, шен-шен цийнда гойла ша хилира хъан, бохуш,
хьоттуш, масане дара уьш. Тлом болабалале санна до-
цуш, гийла а, ледара а хьал дара цлахъ, шо дагна
латкъам бора. Юха тлом тлекхъачна ярташ дага а йо-
гий, шайн юьртахойн гуллакхаш тоьлаш хетара цунна.

Цхъа квартал сов вокзалехъа охъаваьлла ойланаш
еш воглучу Салидана цлеххъана беран мохъ хезира. И
мохъ деглах, ток санна, чекхбелира цунна. Таккха а
«могтаделла техъа суна», — аьлла ладуглуш сецира.
Шеко яцара — члогла доьлхуш хезаш дерг бер дара. Аз
хеззачу керта длахъаьдира салти. Ах делла а делла,
лаьттара ков. И дла а теттина, керта хъаьжира иза. Гуш
хлумма а дацара. Амма цла чуьра, ца туьйш, схъахезаш
дара беран делхар. «Цу чохъ и бер доцург, дийна стаг
волчух тера а ма дац», — ойланах чекхъиккхира, корта
кех чохъа а баьккхина, ши куьг кех дла а глортийна
лаьттаху Салидан. Цо сихо йира цленюшна тлекхача.

Уыйтарчу ценойн чуйовдучу неарна тлекхачале ши кор дара. Корехь саца а сецна, тлаккха кор туыйхира. цо. Жоп даларан меттана кхин а карзахделира беран делхар. Ша хлун дича бакъахъа дара техъа, аьлла, кертатула дласа а хъаьжна ца чу йовдучу неарехъа ламиш тlexула уча иккхира салти.

Чохъа воллушехь кхуьнан блаьрг кхеттарг глентан букъ а лавцна, глорийча санна, воглавелла, аьтту аглорхъа а хьовжуш, шена чуьра аз ма доллу мохъ хьовкхуш воьлхуш лавтташ кхо-диъ шо хир долуш жима клант вара.

— Хьуна хлун хилла, хьо хлунда воьлху, схавовьл вашина, — цхъа ши глулч тле а волавелла, ши куьг дла а кховдийна, сецира Салид.

Блаьрхиша мустбнна блаьргаш схъа а хъажийна юха а «ма-ма!» — мохъ белира аьтту аглор дла а хьовжуш кланте.

Хлинца салтичунна шена а гуш дара хилларг: стовлана гена йоццуш, цленкъа юккъехь, лавтта тесначу куза тlexъ йуьллуш яра жима зуда. Чохъа ма велди цунах блаьрг ца кхетарна шен бехк а хеташ, тlexъаьдира цуинна Салид. Аьрру куьг дог долччу катоххарх, буйнахъ йоллуш коч а йолуш, некха тlexъ дара, аьтто куьг дара шуьйра длатесна.

— Велла вала со, ма жима хлума дац хлара, дийна мукъане юй техъа хлара... Собар делахъ клант, собар вайша хлинца мамийна лор валор ву, — аьлла, дласа хъаьжира Салид.

Длатесна йуьллучу куьйгана юххехь йуьллучу кехатах блаьрг кхийтира кхуьнан. И тайпа кехаташ хьалха а гинера салтичунна ша цлахъ волуш. Хьала айъина, деша а дешна, тлекхетта маравовьллира цо клант. Боккха бохам бара хлокху доьзална хилларг. Буйнара извешени стовла тле охъа а кховьссина, кланте: «Со хлинца схъа воглу, велха ма велхалахъ», — аьлла араиккхира Салид.

Лоърашка хаам бан меттиг бацара лулахь, эххар дагаеара гена йоццуш йолу милицин отделени. Хьем боцуш цигара лоърашка телефон а тоьхна, ведда юхавеара Саид. Дог лозура оцу кIантах, зудчух ткъа хIун дийр дара кхо. Дан дацара хIума. Хийла, и санна, тIамера кхаьчначу хаамо адамаш делхош денош дара лаьтташ дерш.

Меттахъхьар дацара Iуьллуш йолчу зудчун. Ненан коьрте а хийна гIийла воьлхуш Iаш вара жима кIант.

Цо бIаьргашна чу хиййзочу кегийчу буйнаша цийбинера кIентан ши бIаьрг.

— Велха ма велха, хIинцца лор вогIур ву, тIаккха хьан нанна гIоле хир ю, — маравоьллира Саида кIант.

Оцу сохьта кетIахь хезира машинан гIовгIа, сихха араваьлла салти лоъраш а балош чувеара.

ЦIенкъахь Iуьллучу зудчун пхьарс схьалецира лоьро чохьха воллушехь.

— Чехка носилкаш кечье! Маца хилла кхунна хIара? — вистхилира лор.

— Ца хаьа суна-м, — аьлла «извещени» йолчухьа корта ластийра салтичо.

Лор кхийтира. Цомгашниг сиха больнице кхион уьш гIертарх Саид шеквелира оцу зудчун лазар чIогIа хиларх.

Цомгашниг машина тIе йиллира, Саида гIо а деш, кIант мохь хьовкхуш «мама!» бохуш тIеветталора кхетамчохь йоццу нанна.

— Схьавола вашина, мамина хIумма а ма ца хилла, иза толур ю, — бер тедан гIертара салти. Ткъа кIант карара а вуьйлуш маьхьарца тIеуьдура машинна.

Машинна тIехаа дагахь схьайиллинчу неIаран тIам а буйнахь соцунгIа а хилла хьаьжира лор доьлхучу бере, корта а ластийна: «Ма велха мама кестта цIа йогIур ю», — аьлла машинан неI тIетуьйхира лоьро. Машинна дIаяхара.

Вехха Iийра салти, воьлхуш волу кIант мара а воьл-

лина, ша цунна х'ун дича бакъахъа дара-техъа, бохуш. Салидана дагаеара шен сменщик хилла волчу Юрин жима йиша, бепиг доьхуш йоьлхуш ша холчу х'оттийна йолу. Цунна ца хаьара оцу миноташкахъ мел ирча кхаь кхаьчна хыййза шен нана а, ваша а. Иштта шена тле-деанарг ма дарра хууш вацара х'инца кхуьнан карахъ вольхуш волу клант а. Цунна кху сохъта гуш ерг йоьжна йиллина, лобраша д'айигна шен нана яра. Хууш дацара ша кхин «дада» ала йиш йоцуш виснийла. Х'инца цкъачунна ца хаьара цунна иза, мацца х'иъна а цкъа хааза дера дацара, т'аккха ойланехъ луьстур дара цо таханлера де, ша жима хиллехъ а. Маржа дуьне я! Ма оьшу-кх да!

Сохъта тле а хъаьжна, аравелира Салид. Ц'ахъ ца кариьра лулахой. Хала денош дара лаьтташ, жима а, воккха а, станок а хъалха х'отталуш верг верриге а, заводашкахъ вара. Деса дара ценош. Йиш йоьхна хыййзара салти, х'лора йолу минот дагах егталуш яра. Клант-витина, кертахъ, чохъ стагга а воцуш, нана дийна юьсур ю я яц а ца хууш, д'авоьдийла а дацара.

— Вокзале д'аваха веза, — сацам бира цо, — цигахъ воьлург, воьдург дукха хуьлу, х'ун хааь гергарниг нислой а...

Церпоштан вокзал сийсош яра адамех. Кхузахъ воцуш стагга а ван а вуй техъа, аьлла хийтира Салидана. Зударий, бераш, къанбелла нах, т'еман заьланхой. Маьл-маьлехъ чамданаш, галеш клела а дехкина лара схьагарехъ, дийнна доьзалш. Г'овп'ане дара кхузахъ.

Марахъ клант а волуш, д'аса лелара Салид, х'инций-х'инций вевзарг караво-кх шена бохуш, амма гучу-долуш дег' дацара. Клант керара охъа а вилиина, с'игаьрка а латош, юха а д'аса хъаьжира иза.

— Нохчо вуй хьо, жимстаг? — букъ т'ехъа цхъаь вистхуьлуш хезира кхунна. Шега луьй, я кхечуьнга ду хаттар ца хууш юхавирзира Салид. — Со-м хьоьга лобра, — кху шинна т'еволавелира ца вевза стаг.

— Ву-те... Ахъа х'ун до, воккха стаг, цхъанхъа ваха дагахъ ара-м ца ваьлла хьо?

— Цхъа шира доттаг'ла вара сан, г'алг'азкхи, хъалха австрийски т'амехъ вевзина. Иза новкъа ваккха веанера со. Хьюьлла, Казахстане, — ц'ерпоштан некъан бохалла куьг а ластош элира цо, — д'аехъна боху заводаш, ткъа цуьнан клант, йол д'адахана цига шайн заводаца болх бан, царна т'аьхъа, цига д'авоьдуш вар-кх иза а.

— Берриш а цхъаццанхъа д'аоьхуш бу-кх.

— Со-м, хъан д'асакхъежарехъ, цхъаь лобхуш ву техъа, я накъосталла оьшу техъа, аьлла, хьо нохчочух тера а хетта, т'евеара, жима къонах... Т'ом д'абала ца боллу, х'умма а дуй цунах лаьцна?

— Ма дика ду хьо кхузахъ нисвелла! Гой хьюна, со сиха вара сайн часте д'акхача. Х'лара клант...

— Хъайца д'авуьгуш-м хирг хира ма вац ахъа х'лара, — кланте хъаьжира воккха стаг.

— И ала ма г'ерта со, г'ерта-м, — метта воьлуш доккха са а давккхина дийца волавелира Салид.

— Остопуьраллах! Остопуьраллах! — корта лестабора воккхачу стага.

— Кхеран ц'ийнан номер ца хаьа суна, урам Субботников ц'арах берг бу. Нагахъ кхуьнан нана дийна йисахъ, ц'ла йоьрзург хир ю. Тхан ц'ерачаьрга ахъа аьлчхъана цара лохур ю иза.

— Дера эр ду-кх ахъа боххург, дала мукъалахъ.

— Сан доккха дехар ду хьоьга, воккха стаг, сан д'авоьду хан т'екхъаьчна, х'лара клант Бухлан-Юьртарчу Шамилан Халидаьрга д'акхетор. — Воккхачу стеган пхъарс д'ла а хецна, д'айолалуш лаьтгачу ц'ерпошта т'ле волавелира иза. — Баркалла хир ду хьюна, воккха стаг, варе д'атохалахъ иза! — бохуш хьоькхуш мохъ а боьлуш, д'айолаеллачу ц'ерпошта т'евелира салти.

Йоьдуш лаьтташехъ, т'етийсалуш, хъалабовла г'ерташ божкучу нахана юккъехула, уьш д'аса а тоьттуш, цо

бетачу махъарх воккхачу стагана къаьстнарг: «Сан цIе Салид ю хьуна», — боху дешнаш дара.

Йол-йолу-уш къайлаелира цIерпошт, дIатийра и новкъайолуш станцехъ яьлла гIовгIа. Воккхачу стагана шен буйнахъ хаалуш дара довха а, ховха а беран куьг. Охъахъаьжначу цуьнан бIаьрг кхийтира, беснеш тIеху-ла охъаохучу бIаьрхих.

— Велха ма велха, хьо-м боьрша стаг вай. Стагана эхъ ма ду вилхича. Воьлхур ваций хьо?

— Иза стенга ваха? — цIерпошт дIаяханчу агIор корта ластийра кIанта.

— Мила иза?

— Иза бах аса.

— Хьо хьенан ву?

— Мами ву-кх, — корта агIор а бохуш хъалахъоьжу-ра кIант.

— Хьан мама мила ю?

— Мама ю-кх.

Воккха стаг кхийтира шаьшшиннан къамел нислург цахиларх.

— Иза кестта цIа вогIур ву. ХIинца вайша церан цIа ваха веза. Вайша дIа ца вахча хуур ма дац иза цIа веа-ча...

Ойлайнна, кIант дуьхьало ца еш, дIаволавелира. ТIегIерташ бара суьйренан бода. КIентан куьг а лавьна, юьртан шу йистаца хъалаохуш вара воккха стаг.

Го баьккхина гуш дара окопаш йохуш раз а, пурх а цистина латта. МаьI-маьIпехъ йолчу ДЗО-таший, ДОТ-аший, мостагIчун танканашна дуьхьало ян яьхначу савьгарший хоуьitura тIамна мел чIогIа кечам бина дIахIоьттина дукха хан йоццуш машарен дахаро хаз-дина лаьттина латта.

Басах могIара хъалаохуш дара дежийлашкара цIа доьрзуш долу бежнаш. Басах хъалаваьлча дIасадорьзу-

чу урамашкахъ нилха довлура, уьш, шайн-шайн керта чудорьзуш.

Кхузахъ дукхазза хиллера воккха стаг. Ткъа жима волуш хийла нийсархошца синкьерам байтина, я синкьерамехъ самукъадаьккхина а вара иза.

Цхьана хенахъ, юьртарчу зударша вовшашца йохье а буйлуш, сенаш нисдеш, шера, хаза кираш тухуш лаьттинчу цIенойн пенаш, йочана йолуш тIедиттинчу боьхачу цинцаша къарэбаррах лаьтташ бара, чухарц-царх тесна йитина гуш яра маьI-маьIпехъ зIарийн кер-таш.

Юьртах чувоялла дукха хан ялале, воккха стаг тIе-кхечира цхьана цIенойн кетIахъ вовшахкхетачу пхьоханна.

— Ассалом Iалейкум, суьйре дика а хуьлда шун! — вистхилира тIевеанарг.

— Валалейкум соло-ом, марша а вогIийла, хьаша! — хъалагIевттина роьI-рогIехъ массара а куьг лецира тIе-веанчуьнан.

Могаш-паргIат, хьал-де хаьттинчул тIаьхьа, воккха-чу стага шена оьшург хаьттира:

— Кху юьртарчу Шемилан Халидах хIара кIант дIа-тоха дезаш ву со. Уьш Iаш болу меттиг аша ца йийци-ча ер яц.

ПхьоьгIаныхъ Iаш берш вовшашка хъавсира. Цар-на хууш дара, Шемилан Халид дукха хан йоццуш тIам тIехъ вийнийла. Делахъ а воккхачу стаге и вон жхъаь бакха ца лира цхьанна а.

— И-м хала доцург ду. Вуьшта чу а веана, са а даьI-на, дан мегар дацара иза? — хаьттира цхьамма-шимма.

— Дела реза хуьлда. Баркалла. Къаьхкина ца Iа, йиш яц сан.

— Ой, хIума а ца юуш-м гIур ма вац. Валол чу, — юха а хьовзийра цара хьаша.

— ХIан-хIа, йиш яц. Има а, беркат а лаьттийла. Цкъа цига ца кхетча ца волу со.

— Делахъ, х'ун дийр ду хуна... Вуьшта веанехъ бакъахъ-м дара. Т'юхк! — мохъ туьйхира царна юк-кьерчу цхьаммо.

— Х'ун бах ахъа? — гучувелира буйнахъ ирбина дечиган хьостам а болуш итт-цхьайтта шо хир долуш волю жима к'ант. Схьагарехъ реза а вацара иза ша ловзарх юкхаваккхарна.

— Валол, х'ара ши хъаша Шемилан Халидаьрга вигал, — аьлла и к'ант схьатуьйхира кху шиннах.

Март беттан деноша хаьал йовхо еанера, ло дешна д'адаьллера, юьртарчу урамашкахъ г'ашлойн некъаш девллера, ког хотто бехбийр боцуш. Рог'ерчу кет'ла кхоччушехъ лаг'идора воккхачу стага шен болар, шен дагахъ «кху кертахъ хир бу хуна уьш, олий. Амма кхеран некъахо т'ехволура шен буйнара хьостам а дештош.

— Х'окху кертахъ бу-кх Халидаг'ар, — элира жимчу к'анта, ша жимма юьстах а волуш.

Лулахойн кертахъ башха къаьсташ а яцара схьагойтуш йолу керт. Хера девлла з'араш дара акказин дитташна юккъехъ хуьттуш д'ах'итт'ийна. Дечиган шинна утарми т'ехъ кхозуш раздаьлла ков дара. Д'аялаза яра керт ихинчу ворданан чкъургаша яьккхина саьнг'ар. Амма саьнг'ар карлайоккхуш кестталг'а йина лар яцара.

— Д'авало х'инца, дукхавехалда хьо, — элира воккхачу стага шайн г'уллакхана араваьллачу к'анте.

Меллаша д'атеттина жима ков ц'евзира. Уьйт'ахъ сецира к'ентан куьг а лаьцна керт ваьлла хъаша. Гучу-волуш стагга а вацара.

— Х'ей, нах! Ц'ахъ дуй шу? — учи йолчухъа т'еволавелира воккха стаг.

— Дера ду-кх, — уча елира зуда, — марша а вог'ийла хьо!

— Маршалла хуьлда...

— Мила ву иза, Зарган, х'ун боху цо, — гучуелира,

коьртара йовлакх охъа а ийзош, йоккха стаг а. Ца вевзачу стагахъ б'аьрг кхетта, шеконца хъаьжира иза.

— Саид ю элир-кх цо шен ц'е...

— Ва дела, х'ун хилла цунна! — мохъ белира Заргане.

Ткъа йоккхачу стеган когаш чуьра са д'адолуш лаьт-тара. Церан боьхна хьовзарх шеквелира воккха стаг.

— Х'умма а ца хилла, иза новкъа а ваьккхина во-гуш ву тхойша, к'ентан коьрта т'е куьг хъаькхира воккхачу стага.

— Бехк ма биллалахъ тхойшинна, — элира доккха са а даьккхина Пет'амата. Башха дукха кан а яц Саидан да, сан ваша, т'ам т'ехъ х'аллакх'хилла аьлла кехат кхавьчна. Х'инца тхан виснарг цхъа Саид вара, йо дела цунна цхъаь хили техъа, аьлла, кхераеллера тхойшиь.

— Элхьамдулиллах'и раббил'аламин! — аьлла, до-ла деш, ши куьг хъалалецира воккхачу стага. Юха Саи-дан дех кадам а бина, к'ант чу а вигийтина, дийцира ша вокзалехъ Саидана т'е'оттаваларх, цо шена динчу т'е-дилларх а лаьцна.

— Ненан ц'е а ца хаьа боху ахъа?

— Дера ца хаьа, оцу шун к'анта схьадийцарехъ ле-дара хъал долуш д'а ма йигна иза.

— Вай, нана ма яла кхуьнан, аса х'ун там бийр бу кхуьнна... Саида кхин х'ун элира хьобга?

— Иза сиха вара. Ц'ерпошт яра д'айолалуш. Ц'ог'ла кхуьнан терго йойла лууш вар-кх иза.

— Дера йийр ю! Гергарнаш карор бац техъа кхуь-нан?

Воккха стаг новкъа ваьккхинчул т'аьхъа а ойланаш еш; Саида воккхачу стагахъ а тоьхна шайга валавайти-на к'ант мила ву, и х'ун ду ца хууш лара и ши зуда. Цу буйсанна ца туьдуш, ойлане ца хъаьвзаш х'ума диса а ца дисира...

Г'елвелла, набкхетта г'уьллуш волчу жимчу к'анта-на шозза-кхузза т'еяхара Зарган. Х'оразза а ойланаш

еш лаьтгара иза, гIенах кабарш а дуьйцуш Iуьлаучу бере хьоьжуш. Гергарчийн берех иза тера вацара...

Теера Iуьйре, кертых дан дезарг деш лелаш йолу Зарган сих-сиха чулелхара кIант самаваьлла, ца ваьлла хьоьжуш. Эххар иза цунна тIекхечира, сама а ваьлла, ца евзачу хIусаме хьоьжуш Iаш. Зарган гучуйоллушехь делхаозийра бер.

— Велха мегар дац, диканиг, — кIантана юххе маьнги йисте охьалахъелира иза.

— М-а! — нене кхайкха волавелира иза.

— Мама жестта схьайогIур ма ю, — шена тIеозийра кIант Заргана. КIанта дуьхьало ца йира, амма воьлхура, нене а кхойкхуш.

— Хьо мичара ву, жиманиг? — коьртах куьг а хьоькхуш, хьаьстира иза Заргана.

— ГIалийтIара ву-кх, — цIа чухула дIаса а хьожуш, жоп делира кIанта. Воьлхучуьра сецира иза.

— Шу-м дика Iаш ду. Хьешана наб кхийтирий? — ела а кьежаш кIантехьа йирзира чуеана йоккха стаг. КIелдIахула цуьнга дIа а хьаьжна вист ца хилира кIант.

— ГIалийтIара ву ша боху кхо, — элира Заргана, йоккхачу стаге.

— Боккьаллий, — вукху агIор охьахира иза, ирахь лаьтгачу несе охьахаа аьлла жуьйга хича а еш. — Ткьа цIе хIун ю хьан?

— Эми.

— Эми, хьан ненан цIе а йийцахьа тхойшинна?

— Мама елла! — велха волавелира иза.

— Со яла хьан делаI, — елхар иккхира Заргане.

— Эй миска яI, ма да хьо адамашка, ма хьалхе великкха хьо ненан марзонах, хьенан ву техьа хьо ван мукъане, — тевжира йоккха стаг.

Кхин цуьнга хеттарш ца деш, и боу хиларх тешна, цунна там берг лобхуш и Iалашвеш, цунах дог лозуш тергалван йолаелира тIамо йоьрзур йоцуш чов йина ши зуда.

Цу кІантах дерг дийца цхьа Саїд бен вацара. Ткѡа
иза тІамехъ вара. Хийла ойла хьаьвзара коьрте, Саїда-
на цхьаь хилахъ кхин кху кІантах дерг дийца стаг вац
дуьненахъ, кІун дийр ду техьа шаьш, воккха хилча
хІун аьлла жоп лур ду техьа, цуьнан хиндолчу дуккха
а хеттаршна, бохуш.

ХІара-м тІамехъ вацара, олий дог паргІатдоккхура,
хьалакхуьур ву, Саїда хІун до техьа...

Хье ца луш кехат деара Саїидера. Цу тІехъ цо ма-
дарра дийцира кІантах лаьцна. Деган Іийжамца яздора
цуьнан да цахиларх, нанна хилларг. Шен нанний, ден
йишиний чІогІа тІедуьллур цуьнан терго яр. Яздора ша
цуьнан нана лаха хьожург хиларх а, нагахъ иза дийна
елахъ. КІантана хууш дац шуна да вер, цунна иза хаан
а ца оьшу. Дерриг цуьнан дог оьцуш, иза Іалашвеш хи-
ла дезарг, хилниѡа хьовсалаш, сан хьоменаш, дара цуь-
нан кехата тІехъ...

* * *

ПаргІатъяьккхинчу вайн хІор а гІалахъ а, юьртахъ а
хазахеташ, марабуьхкуш тІеобцура Советски салти. Фа-
шисташа ницкъ бина, гІелдина адамаш, хи тоьхна буц
санна, хьаланислуш дІахІуьттурса, дІаболабора цара ба-
хамаш юхаметтахІиттош белхаш.

Саїид шен накъосташца хьалхахьа дІаобхуш вара.
ТІамехъ кхолладеллачу хьолах нийса некъ карон Іемина
волу иза хуьлурса разведкехъ. Кхунна дагадогІурса ша
дуьххьара разведке вахар. ХІетахъ, кхерам тийсира да-
ге, ткѡа хІинца бен дІа а ца хетара, воьллера, Іемине-
ра мостагІчун хІилланех кхета, цара дагалаьцнарг дов-
за, царна хІилла дан.

Тахана, рогІера задани кхочушйина, шен накъосташ-
ца немцойн тылера юхавоьрзуш вара Саїид. Іарж ца
елча новкѡа бовла йиш йоцуш хьуьнан йисттехъ Іохкуш
бара хІорш. Кхузара дІа гена яцара передовой.

— Шек дІа ма вала хьо, Храмов, — вистхилира Са-

Инд шена юххехь Іуьллучу салтичуьнта, — хьо санна, дерриг инзаре хеташ, цецвуйлуш, вухуш меттиг нислора сан а, уьш хьалхарчу деношкахь хуьлу... хийла фашистан ворта кагъян кхуьур ву хьо.

— Со-м вулуш лавтта, хьалхарчу дийнахь дара хІа-ра чІогІа дегаза, — велахъажа гІоьртира Храмов.

— Мичара ву хьо?

— Астраханера.

— О-о... Хьо-м тхан лулахо ву.

— Сан ненахой бу Грознехь...

Храмов Саша эскаре веана дукха хан яцахь а, СаИдан хенара вара. Теман хьелаш дика девзаш вацара иза. Делахь а хьалхарчу деношкахь дуьйна оьшуш стаг хилла дІахІоьттанера Саша. Цунна санна немцойн мотт хууш стаг вацара кхузахь.

— Тахана ахьа динарг нийса дацара, Саша, иштта сихвелча хІун хуьлу хаьий хьуна? Топ кхета-кх. Майралла гайта кхуьур ву хьо. ХІинца а боккха некъ бу вай бан безаш. Фашистах бІаьрг кхетташехь хьо чуидахь веах уьдур вац, ларлуш хила веза.

Цхьана дийнахь командира шена дина хьехар дара и хІинца СаИда керлачу накъостана деш дерг.

Аркъал Іуьллуш вара СаИд, дагара ца волура немцки иччархочо вийна шен накъост, шаьш бекхам бинехь а, дагна хуьлуш хьаам бацара. Стигларчу мархашка хьобжучу кхунна цІеххьана гучуделира фашистски разведка еш долу — «рама». И кема фронтехь дика девзара массарна а.

— «Рама!» — иккхира СаИдера.

— Мичхьа? — хьалабирзира берриш.

Вайн эскарш схьаоьху некъаш толлуш лелара иза. Ткъа и некъаш лардеш долу советски истребительш кест-кеста тасалора хІаваэхь мостапІух.

— ХІинца ша дІадахийтахь, бомбардировщикаш схьадалор ду цо, — реза воцуш вистхилира цхьаь, — иштта ма ду цуьнан Іедал.

— Собар де ахьа, цхьанхьа тебна !аш хир ду хьуна вайн аьрзонаш а.

Кхара ма-баххара деза «гIугI» дахьаш гучудевлира «юнkersаш».

— Хьажал, аса элирий! Хьай боьха хIуманаш я!.. Дукха-х челар ма яц шу тхан стиглахь! — цергаш хьакхийра разведчико. Царна дан хIума а доцуш, уьш вайн эскарш долчухьа дIадоьлхуш, дагна ницкъ хуьлуш, иза теткъаш, цаьрга хьаьжжинцохь биснера разведчикаш. Цеххьана мичара девли ца хууш царна чухахкаделира советски истребительш. Хинца санна, шера гина бацара Салидана хIаваэхь кеманаша тIом беш. Инзаре хIума дара стиглахь дерг. Чуччу хоьхкуш еттара пулеметаш. Юха го а тосий чухахкалора истребительш.

— Есть! — мохь белира Храмовга. Цаьржачу кIуьран лар а юьтуш агIор даьлла, вочу гIовгIанца охьахьаьдира мостагIчун кема.

— Кхин цхьаь! Гой шуна кхин цхьаь! — хьалалелхара воккхавеш Саша.

— Охьа таIа, вай гучудоху ахьа! — кучан пхьош лаьцна охьаозийра иза Салида.

Гена йоццуш яьржира чуиккхинчу фашистан парашют. Латта дегош, лаьттах кхетта, иккхира шолгIа кема а. Цхьадерш юхадирзира. Амма оццу хенахь мичара девли ца хууш тIелетира немецки истребительш. Стигал мел ю раз, пурх го туьйсучу немецки кемнашна юкьахь къар ца луш, леташ дара советски кхо истребитель. Церан майралло, хьуьнаро хаалуш дог-ойла айинера разведчийн.

— Кхин цхьаь чудаийти шуна! ЭхI! Иза-м вайниг ма ду, — дагна чов еш дийкира аз.

— Чуэккха! Чуэккха! — маьхьарий девлира разведчийн кемана тIехь волчунна хезар долуш санна. Догуш долу кема кхаьргахьа — хьун йолчу охьадогIуш дара, лаьтта кхача кIеззиг юкь йолуш еллаелира парашют... Доккха са а даьккхина охьалахьбелира, айIавелла

Саид. Чудоглучу советски кеманна тле тидам бахийтина
Юхкучу кхеран блаьрг ца кхийтира, шайн накъост чу-
вайитинчу фашистана тлаьхьадевллачу советски истре-
бительша целатийна догуш чудоглучу кеманаш. Иза
кхарна гена доццуш лаьтта кхийтира, лаьржа клур
латтош. Немецки кеманаша юхаерзийра шайн алаш...
Тлом лаьттинчу квадратехула, дла ца доьлхуш, го туй-
сура вайн истребительша.

— Шайн накъост лобху цара, — элира Саида, —
ирах корта а ластийна, — иза вай кхузахь вуьтур вац!
Дийна мукъне а вуй техьа иза...

— Вайн йиш юй ткъа? — элира цхьамма, — садовш
лаьтта, вайга хьобжуш хир ма бу.

— И летчик витина длаваха лууш муьлха ву?! —
обглазе вистхилира Саид. Цхьамма а жоп ца делира.

Ларж ма-елли парашют охьалахьеллаче бахара раз-
ведчикаш. Цемхьана тлеоттавелча шениг ву я мостаг
ву ца хууш дуьхьало ян мегара летчиго, цундела члогла
ларлуш, тебаш схьабоглур хлорш. Беттан серлонехь
геннара блаьрг кхийтира парашютах...

Летчик кхетамчохь ца хиллера. Хлора минот еза яра.
Фашисташ текхача мегара. Чов йина летчик кхаралахь
онда волчо гивоблтира. Цхьаь хьалха велира, важа
тлаьхьа хлосттира... Хинца уггара халаниг — иза
фронтан лини яра... Разведчикашна, цул совнаха, хууш
дацара шаьш схьадаьхкинчу новкъа мостагчо минаш
йобхкина хилар.

* * *

Юткъа шок а етташ, хьалхакъа дласьхуш яра цлер-
пошт. Кораш дла а таьйна ойланаш еш лаьттара Саид.

«Хун деш ю техьа сан миска нана, ма холчу хлуттур
ю-кх иза со гича...» Дагавеара да. И цахилар.

Дагна латкъам беш дара дерриге а: ца хилла жимал-
ла, деша ца хилла йиш, члогла обшучу хенахь дех ва-
лар...

Дахарехъ пхийттара ваьлчхъана тлехИнттинчу халонаша дог чагИдинера синкъерам длабаьккхинера амалера, гиллакхера. Езачу юьртах, доттагIех ваьллера... ХIун дара дикчух гинарг? ХIумма а дацар-кх...

«Валаза виснарг ца ваьхча ца волу-кх...» — Корта ластийра цо вела а къежаш. Амма сийтем бацара кийра боьрзуш.

Маржа я! ТIом чекхбаллалц бIаьхсийн могаIарехъ латта йиш мукъне а хилла елара.. Делахъ, айса бинчу тIамехъ, дог Iабош летах ма лийтира со шух, дагабаьхкира бIаьргех куьзганаш а духкий, ира батош а йой чу-гIерташ хилла фашисташ. Цунна хьалха хIуьттура цара хIаллакхийнчу яртийн, дайтинчу адамийн, берийн сурташ, фашистийн къизалло, къизалла кхоьллинера адамийн кийрахъ. Делахъ, вайн къизалла тIамца, харцонца дуьхъала ваьллачуьнца бен яцара. Диц ца лора СаIида-на цкъа мостагIчо жима а, воккха а вийна, ягийна дIа-ьяккхинчу юьрта шаьш кхаьчча, вай дуй баа беа, немцойн махка кхаьчча, цара вайн ярташна тIехъ динарг доькхуш хIарра дийра ма ду вай, ша аьлча, командира дина дов. Вай фашисташ дац, берашца, къанбеллачу нахаца, бехк боцчу ярташца кыйса. ЧIогIа ойла яйтира цу дешнаша СаIиде. Мел майра, хьекъал долуш командир вара иза. Цуьнан вер, и дIаволлар, дага ца до-гуш хIума дан а дацара некъан бохаллехъ.

Цо СаIиде олуга, хъан майралла сонта майралла ю, тIом, хъераваьлча санна чу а ца уьдуш, хьекъалца бан беа. Иштта лелахъ, вуьйр ву хьо, олий.

ТIаьххьарчу хенахъ СаIида цIа дахийиттинчу кехатана дуьхъал жоп ца деанера. Чов хиллачул тIаьхъа цхъана госпиталера вукхазхъа вуьгуш адрес мосуьйттазза хийцаделлера кхуьнан. Делахъ а цхъанна а бехк билла ца оьшуш, адам бохамаша дохийна лелаш зама яра иза. Тахана дахар лавттина гIала кхана еса карайора: немцой тIекхача ма-буьлли адамаш генна тыле дIадоьлхура.

Хлора сахът, минот моссузза йолу хьомечу Дегла-
станна юххехъа кхачош, шок етташ схъайоглуш яра
цлерпошт.

— Дерриге вай дахар дохий-кх цу йовссарша! —
Салидан белш тле куьг диллира кхуьнца цхъана купе
чохъ цла воглуш волчу зылапхочо.

— А-а... Хьо ву иза, сержант. Цуьнан ойлаеш, хлорху
корах тлехлелхачу яртех, глаланех блаьрг бетташ лаьт-
тара со. Фашист кхаьчна меттиг геннара евзар яра су-
на.

— Массанхъа ша кхаьчначохъ лар йитина цо... Аса
хаьттира, цхъана сохьтехъ Грозный глала кхочур ду бо-
ху вай, — элира сержанта. — Кечло.

— Со-м кийчча дера ву, коьртаниг — ласанаш соьца
ю... — велавелира Салид.

Детгалучу деган пхенан мерз санна, тата дара цлер-
поштан чкьургийн хезаш. Оцу татано цкъа дулий ойла-
нех юкьахъвокхура, тлаккха, данне доцуш санна, диц-
лора.

Маьлхан злаьнарша серлаяьккхина лаьттачу тла-
лин йистах геннара блаьрг кхийтира Салидан. Ша
волччохъ тохавелира иза. Блаьрг кхетта тлалин маьлг
хлора минотехъ, юххехъа мел таьла, шорлуш лаьттара,
тлехочуш дара Ермоловски станцина, блаьрг кхийтира
лаха бухахъ члуг етташ длаобхучу Соьлжа-хих.

Хийла оцу хи чохъ лийчина, аймиш чуьра черий ле-
ца ихина, дуьххъара нека дан лемаш цуьнан «кедаш»
мийлина вара Салид. Бераллин шерех цхъа дакъа дара
оцу хипа дозуш.

— Накъостий, хлинца со цла кхаьчна лара мегар
ду-кх, — аьлла шеца цхъана купе чохъ болчушка вист-
хилира Салид, шен тлоьрмиг схъа а оьцуш.

— Дика болх хуьлда хьуна клант, — элира йоккхачу
стага, лудика еш гловгла елира.

— Баркалла. Шун некъ дика хуьлда!

Жим-жимма болар лагдеш вокзале схъакхечира

Щерпошт. Некъахоша г1о а деш охъавоъссира Саид.
Дуьхъала веана гуш стагга а вацара. Масех г1улч а
яьккхина, юха а д1асахъаьжира иза, гуш бевзачех стагга
вацара. Щерпошт схъакхачарца т1ехъавддачу адамаша
гучуьра д1абехира Саид новкъавоккхуш вагонан н1а-
рехъ севцца кхуьнан накъостий.

Вокзалехь долу адамаш, «Щерпешт мича йовду, мичара йоглу» бохуш, дласахьавдла леларз. Мичла муьлхачу агӀор вьодуш ву, мила мичара ву аттачу балхах хуур а дацара кхузахь.

Салтун хлума чуюллун болу тлоьрмиг букъа тлехъ дла а нисбина, шен юьртахъа боьдучу новкъа велира иза. Салдана хала дара тасанаш тлехъ длаэхан. Дика карайирзина яцара цунна уьш, цундела сиха болар бохург дладаьллера.

Шина сохътехъ гергга некъ бича, дладевллачу шерашкахъ шен деца, дечиган ворданахъ, глалийтла ихинчу новкъа велира заѡлапхо. И некъ дика бевзира цунна. Цу новкъа воѡлуш дуьххъара хиънера Салид, ден пурбанца, архаш буйна а елла вордана хъалха. Хіетахъ мел сакъераделира, мел воккхавийра. Цундела делахъ а беѡа хетара цунна шен бералла дагаоьхуьйтуш, деган болчу беѡаман йовхо кийрахъ уьйъуш болу хіара некъ...

Новкъа воглуш наггахь а стаг дуьхьал ца кхетара. Изза сурт хуьлура мостагI герга кхочучу шахьарехь, адамо еса юьтура ярташ, гIаланахь. Фашисташ Грозне юххе кхачарх дуьйцуш дара кхузахь гуш мел дерг.

Ярташкарчу наха ворданах тӀехь гӀалийтӀа некъаш деш, ченан йис а юьллий, сирлой лавтташ хиллачу некъан йистошца йолу буц, шена яра хӀинца, кӀезиг хе-
зачух тера дара кхузахь ворданан тата.

Саид текхечира «хехойн баързнашна». Хийла шай-
на юххехула некъахо тѣхваьлла баързнаш дара уш.
Баккхийчу наха дуьйцуш хезнера кхунна, паччахьан за-
манчохь, глап обаргех ларъеш оцу лекхачу баързнаш

тлехъ чардакхаш а дина, хехой лаьтташ хилла бохуш. Царна гуш хилла бохура, масала, глпана тлелата блпбоглуш хилча, обаргаш гучу бевлча. Тлаккха цара чардакхаш буьххьехъ цлераш латош хилла шайнчаьрга хам беш.

Цигахула тлех а ваьлла, шовданаш долчухъа волавелира Салид. Цхъана хенахъ хьераш лаьттина меттиг яра иза. Кхузара дла гуш яра хьоме юрт. Салидана ког баьккх-баьккххинчохъ гуш ерг — дахарехъ дагчуьра дладahalур допчу ирсечу шерийн лар яра... Мехкарша шовданан коьрте биллина некъ, шовданна уллохъ, езачу йоле блаьрг тоха, дагара дийца нленташа шовданан коьрте оьхуш хьешна буц, мархалъяхана лаьттина майданаш — дерриге тахана лазамца гуш дерг, деза дара.

Хинца схьагарехъ дладевллера, шовданан эшарца кьуйсуш, кегийрхойн декна синкъерамен аьзнаш. Керла яьллачу бадо лар йоцуш хьулдинера, шовданан коьрте члуг етташ тлехина некъаш.

Талашдеш стаг ца хиларе терра, белхаран тладамаш хилла, бердаца лешаш дара шовда. Иза охъаихна меттиг уьшалахъ йолучу бецо длахульинера. Шовданна хьалха сийначу беца тлехъ лаш волу Салид, ши куьг коьрта клела а дуьллуш, аркъала охъавижира. Цунна сурт хлуьттура юьхъа дуьхъала йовлакхан тлам а ийзош, клудалан йозалла ян а юй техъа олий хоьтуьйтуш, уьш шавш белш тле йохуш, лелла мехкарий. — Гитлер я! Гитлер, ахъа тхуна беана бохам, дохийна дахар, йовжийна талам, хьо хламлаквича а нислур дуй техъа ахъа дина зулам?..

Блаьргаш схьабиллича сийначу стиглахъ, меллаша длаоьхуш яра, бамба санна, клайн мархаш, царна лахахъ шен тлемаш шуьйра дласатесна, кура лаьтте блаьрг бетташ лелара куйра. «Ирс я! хьайна луьчу сиха длакхача йиш-х яй хьан, — дагадеара Салидана.

Жимма ойланаш еш а Иллина, шен ши таса ира а хлоттийна, царна тле а вазвелла, хьалаглаьттира иза. Аьрру аглор длавирзича дагаяххира Глой хи тлехъ лаьттина колхозан хьераш. Уьш яцара гуш. Длаяхначух тера дара.

Делкъа хан хиллера. Салид, меллаша ког а боккхуш, юрт йолчухъа длаволавелира. Бовхачу малхо, новкъа воглуш хуьлчу ницкъо, хьацар деттара дегла тле, коч цкъа юлий клайлора букъа тлехъ хьацар дакъаделча, тлаккха хьоккх хуьлий длахлуттура, хьацар тледаьлча.

Тасанаш тлехъ юьртана тлевонлучу салтийчух блаьрг кхетга, шу йисте а хлосттина, хлара тлеххачаре хьокжущ лаьттара оцу юьртара хьехархо Волков. Цуьнан а вара тлаьтлехъ ши клант. Меллаша ког боккхуш схьаохучу салтийчо воккхачу стеган дегле зуз доуйттура, цкъа шен жимах волчу клантах тарлора цунна иза, тлаккха тлехъа да ойланца дуьхъала волалора иза, ванах сан Валентин дуккха а лекха ма вара кхул, олий, соцунгла хуьлура. Амма салти тлеххаччалц гонаха долчух цхъа хлума а гуш вацара воккха стаг. Цунна тледоблначуьра дласа хьажош дацара блаьргаш. Тле мел кхочу берриге синкхетам тлебахийтина хьокжура иза салтийчуьнга, цкъа цхъанхъа гича санна хеталора, тлаккха хлан-хла воззац, доглора коьрте.

— Де дика хуьлда хьан, Василий Иванович, — аьлла, тасанашна тле а телаш, коьртара схьабаьккхинчу пилоткица юьхъ тле тоьхна хьацар дла а доккхуш, сецира Салид.

— Марша а воглудда... — воьхна цуьнга хьокжура хьехархо.

— Айхъа хьехна дешархо ца вевза хуьна, иза дика дац, — велакъажа глосттира Салид.

— Муха?! Ой, хьо вац иза, Шамилев! — нохчийн тедалехъ меллаша маравоьллера цо Салид. — Эх! Хлаьра муха хили хуьна хлоккхул жимчу, тлом бан хан йолуш

ма вацара хьо-м, — корта лестабора кьеначу хьехархочо.

— Там тлехь даьндарго ца кьеставо жимий, воккий.

— Валол чу. Валол. Хьо глелвелла ву, чохь дуьйцур ду вайша дерриг а, — элира, Василий Ивановича.

Хьехархо вехаш йолу керт евзаш яра Саидана. Кхузахь Мосуьйттаза хила дезнера цуьнан. Цул совнаха, кхарна гена дацара Саидеран ков-керт а. Юьртахь цхьана а дас лелош дацара, кхо санна лерина, зезагаш. Кех чохьа ваьлчхьана учи тле бовдучу некъан шина аглор лаьтгаш дара нийсачу моглара исбаьхьа зезагаш, иштта уьш гуш дара кораш келлахь, кертан йистошца а. «Зезагаш экаме, дахар кьезга долуш, ткъа шен жимчу дахарехь стеган блаьрг хьостуш, там беш, казахетар дохьуш ду», — олура хьехархочо.

Хьалха санна, зезагийн беш кхузахь гича там хилира Саидана. Цаьрга хьовжуш, совцуш схьавоглучу кхунах блаьрг кхеттачу зудчун мохь белира: Мама! Ма-ма! Хьажахьа и воглург мила ву техьа? — аьлла. Неларх аранккхинчохь йисира и ши зуда. Схьагарехь цара ларвийрит, сатуьйсург ца хиллера Саид.

— Хи лойша суна, — элира Саида араяьллачу шина зудче, маршалла хоттуш корта а талийна.

— Хюкху сохьта, — Чуйовдуш санна, сиха араелира куршка а буйнахь жимах ерг.

Куршка багара дла ца йоккхуш, балдаш тлехула охьаовху тладамаш некха тлехь худа а луш, дламлира цо хи.

— Арахь хлун деш лаьтта вай. Дуьло чу, — элира эххар а хьехархочо.

Цу сарахь дерриге а хира Саидана.

Хирира юьртара дукках берш шайн доьзалшца, заводаш вовшах а йохуш Казахстане длахьош, цаьрца длабахана хилар. Цаьрца длабахнера Саидан гергарнаш а. Кьеначу хьехархочо дийцира юьртарчу нахах, тамера

вийна аьлла кехат мел деанчух, шен кIентех, тIаьх-
хьарчу хенахь школехь лакхарчу классашкахь доьшуш
боьрша бераш дисина ца хиларх. Массо а хIуманал
тIаьхьатойттуш, ца дуьйцуш, ала, хьахо даго ца вуьтуш
ша латтийнарг Iуьйранна дийцира хьехархоcho.

Къезчу тIамо, Iиттабеллачу бохамаша дэг чIагIди-
на велахь а, нана шен йоцийла хинча гIийла вилхира
CaIид. Маржа дуьне яI! Дех вели со, нана яц, йиша а,
ваша а сан дац, суо виси-кх хIокху доккхачу дуьненахь.
Хьанна балхор бу техьа аса кийрара бала... ХIан-хIа!
Сан-м хьаха бу дуккха а доттагIий! Осалалла-м яц
техьа и даг тIе туьйсург.

ШозлагIчу дийнахь и заьIапхо гира кешнийн кертара
бежнаш дIалобхкуш. Ла ца дугIучу бежнашна тIаьхьа-
вада йиш йоцуш, Iаса хьала а уьйуш, мохь бетташ,
тесна дитинчу кешнийн кертахь дежийла карийнера
бежнашна, дIалаьхкича а, хьаьвззий схьадогIура
уьш.

Iасанаш охьа а ехкина, текхаш лелара иза шен не-
нан каш цIандеш, тIедаьлла кьух дIадоккхуш, барз нис-
беш. Тодан гIоьртира бежнаша хьекхалуш гамдина чурт.
ХIинца цIена иза къаьсташ дара вукхарна юкьахь, Iа-
санаш шена кIела а ехкина, ненан кошан борзе хьоьжуш
Iара CaIид.

Цунна хьалхахула дIадевлира шен нана, да дийна
долуш ирсе дIаихина денош. Дагавеара ша цIа валавай-
тина кIант, цуьнан нана. ХIун хилла техьа цунах. Мел
хаа тIертарх кхунна хIумма а хиьна дацара цу кIантах
дерг.

Малх коьрте болуш лаьттара. Де довха дара. МаьI-
маьIлехь кешнийн кертахь долчу дитташ тIехь декаш хе-
зара олхазарш. Лаьтта тIехь долу дийна мел дерг, даха
тIерташ гора, жимчу зинтагана тIера адамна тIе кхач-
чалц.

Шена кIелара Iасанаш схьа а эцна, царна тIе а ваз-
луш, ирахIоьттира CaIид.

— Хлун де аса, нана?! — элира цо. Бист ца хилира лаьттан барз.

— Хан-х!а! Со муха глур ву хьо кхузахь а йитина, ца берзало-кх соьга букь! — ши Іаса д!а а хецна берта-ла кошан борза т!е вуьйжира иза.

Вехха Иллира иза, цхьамма шегара и лаьттан барз д!абаккхарна кхоьруш санна, ненан кошан барз мара а боьल्लीна, воьлхуш. Цуьнан деган Ийжамо дашош дара каш. Геннахь хезара кьора белхаран аз, гуш дара цуьнан белхарца детталуш долу деп! Стагга а вацара цунах кьахета, цуьнга ма велха ала, дог эца.

Вехха Иллинул т!авхьа хьалаглаьттира иза. Д!а-сахьаьжча гуш дерг кешнаш хьулдеш яьлла буц, дежаш долу бежнаш, наггахь дитта т!ера д!адоду хьоза доцург х!умма а дацара.

— Иодика йолда шун! Т!ом д!а ма-белли оха Іалаш-дийр ду шу а, шун тийналла а.

Букь берзийра доьлхучу дагца салтийчо ненан кошана. Жимма гена ваьлча юхавирзира иза. Геннахь а кьаьсташ бара кхо ц!анбина ненан кошан барз.

Са!ида ша кешнашкара юхавирзича чувоглур ву аьллера хьехархочуьнга. Кхунах кьахеташ, ша х!ун дина там бийр бу ца хууш, лелаш волу Василий Иванович кет!ахь Іаш вара, Са!ид кешнашкара юхаверзаре хьовжуш.

— Ненаца Ийин хьо? — хаттар а деш, дуьхьала волавелира иза.

— Ийин-те. Х!инца новкьа вала воллу со. Цхьа дехар ду хьогга. Василий Иванович, аса дийна висахь цхьана дикачу балхаца билгалдоккхур ду иза.

— Х!ун ду иза, дан мукъане, дийцахьа?

— Кешнаш тергалдар доьху аса... Чурта т!ехь оьрсийн йозанца билгалъяьккхина ц!е а йолуш ду, хьун атта карор долуш, сан ненан каш.

— Аса дош ло-кх, суо дийна мел ву хьан дехар кхо-

душдан, са ма гатде, т!ом чекхбер бу, шу а ц!адобрзур ду...

Ша новкьа ваккха а ца вайитира Са!ида воккха хьехархо. Кхин цхьа а ша винчу, кхинчу, х!инца тишъелла лаьттаху керт а хьаьжна, д!авахара. Хьалха лаьтташ бара боккха некь...

* * *

Ойланаш юкьах йохуш, цхьа дулий сиклуш, т!аккха лахлуш лере вота йитина ц!ерпоштан чкьургийн тата д!аделира. Некьахойн кьамелашка ладог!а ца луьшехь, царна корта телош, ца дог!учу дагца велакьежар, т!амах лаьцна дийцахьара бохуш, бераша хийзавар, цхьа кочара мохь д!абаьлча санна, хийтира Са!идана Алма-Ата йоккхачу станце ша охьавоьссича. Т!амна гена ю аьлла парг!ат яцара г!ала. Кхузахь гуш яра туьканийн неларшкахь баьпкана лаьтта очардаш. Г!ийла дара адамаш. Самукъане дацара урамашкахь.

Исбаьхьа дара кхузара Іалам. Некьаш хавдора, шайн Индаг!ашца йовхо ца йоткьуьйтуш лаьттаху дитташа. Паркан аллеяш санна, дара и урамаш. Делахь, и хазалла адамийн ойланца цхьана ца йог!уш хийтира Са!идана.

Меллаша схьавог!учу кхо кест-кеста сацавора дуьхьала вог!ург дора хаттар. «Ахьа буьйшурш бовза-м дера ца бевза» дара жоп. Г!елвеллера х!ара. Сийначу диттийн генаш т!е а охкаделла лаьттаху г!ентана т!ех ца валавелла охьахира иза. Са а долуш, т!ехдуьйлучу адамашка б!аьрг а тухуш Іара Са!ид.

Новкьа вог!уш вара коьртахь сийначу исхаран фуражка а йолуш, балдаш хьулдеш девлла меккаш а долуш цхьа кьонаха. «Велахь-вацахь вайнехан стаг ву-кх хьо», Іасанаш т!е куьг даьхьира Са!ида.

— Бехк ма биллалахь, нохчо вуй хьо!?

— Дера ву-кх, нохчо-м.

— Тахана кхаьчнера со кхуза, хIинца тхешан гергар-
наш ца карош, и хатта стаг а воцуш лелара со.

— Муха стаг воцуш, справочни ма ю кхузахь. Мили-
ци мичхьа ю а ца хаьа-кха хьуна?

— Ца хаьа. ГIала ца евза суна. »

— Муьлуш бу уьш?

Саида ма-хуьллу и кхетаволчу агIор бийцира ша
лоьхурш.

— Ванах вайша хIун дийр дара... Ца бевза суна ахьа
буьйцурш, тхо долчохь бац и нах. Боккьалла а аса хIун
накьосталла де хьуна? — Юха а Iасанаш тIехь сецира
цуьннан бIаьргаш.

— Баркалла. Карор бу суна.

И дIаваханчул тIаьхьа базар Iолчохь кхийтира кху-
нах цхьа зуда. Цо дийшина адрес ца карош Iаржаяллалц
лелла, ша кхуза вогIуш охьавовьссинчу станце вахара
Саид.

Вокзала чохь дехха лаьттаху гIенташ тIехь Iаш да-
ра адамаш, царех цхьаберш набарш кхетта бара, важа-
берш сема, шайн хIумнийн дола деш, чамданаш, тIоьр-
мигаш тIе-кIела ехкина царна тIера бIаьрг дIа ца бок-
кхуш Iара.

Оцу гIентийн могланна юккьехула схьавогIура хан
ьялла стаг, шеца жима кIант а волуш.

— Меллаша! Когаш кIел хьажа! — тIаьхьа хIоьтти-
на кIант а чехош схьавогIу и стаг тIекхечира, наб оззо-
рах куьг малделла гIенташ юккьехула болчу некъана
пурх охьашершинчу Iасанашна. Царна тIехула ког а
баьккхина дехьа велира иза, тIаккха кIанте куьг а
кховдийна: «меллаша сехьавала» аьлла дIахьаьжира
иза наб кхеттачуьнга. КIант, Iасанех ца хьакхалуш,
сехьа велира ткьа и стаг заьIапхочуьнга хьоьжуш со-
цунгIа хилира.

— Вало, — элира цо кIанте, — ши-кхо гIулч яьккхи-
на юха а дIахьаьжира иза. — Боккьалла а ма чIогIа те-

ра ву иза Шамил Халидан клантах, ара валталц юха а хьобжуш длавахара иза.

Саид самаваккхира, церпошт схьакхьчча адамаша яьккхинчу, гловгано. Дукха хан ца йиснера са хила. Вокзала чуьра араваьлча шийлачу хлавао наб эккхош меттадалира дегI. «Кхин йорт ца етта-кх хьуна вай. БаркI сахьт ма делли милице гIур ву, цара дуьйцуьр ду суна оьшу адрес. ХIара кьа аса хIунда хьобгу», вокзалан майданахула волавелла делара Саид.

Буйса Iуьйренгахьа мел леста, бода эккхош дуьненчу яьржаш яра серло...

Хьалххе милици йолчухьа вахара Саид. Кестта гулда ладелдира адамаш. ХIора тIевогIург тергалвеш, жимма йистехьа лаьтташ вара хIара.

Милицин белхан де дIадоладелира, хIинцалц схьа маьI-маьIпехь лаьттина адамаш неIарехьа гулделира. Царна юкьа вахара Саид. ХIораммо цкьа хьалха де журнийчуьнга дIадуьйцура шен гIуллакх, цо юьйцура кабинет, тIе хьанна ваха веза а.

— ТIеман заьIапхо тIевахийта, — эккхийтира цхьамма.

— ТIегIо, тIегIо, хьо хIунда лаьтта очердехь, — бистхилира кхиберш.

Цхьамма пхьарс схьаледира Саидан. Шен дагахь: «ХIинца кхо хIун боху техьа», аьлла дIаверзарца хIара марахьарчийра шхьана стага.

Дагахь а доцуш тIекхьачнарг юьртахо вара. Воккхаверан доза доцуш марахьирчира и шиь. Дийцира дуккха а.

Саидана хипра шен ден йиша ПетIамат мичхьа ю а, цо Iалашвеш цуьнца жима клант хилар а. Цига сихвелира иза.

Адамийн леларца, дахарца тIамо хийцамаш беанехь, Iаламца хийцам ца хаалора Саидана. ГIалин йистехь сийна лаьтташ яра буц. Нийсачу могланашца ирах ихина

лаъттара хин йистошца таьллаш, колхозан лаъттан май-
данах тлехь гуш дара, бечан юкьахь зезагаш санна, бес-
бесара духарш тлехь адамаш.

Геннара довзийтира Салидана кхуьнан гергара нах
чохь беа ценош. Уьш поппаран карчолагех довттина,
арахьара хьаха а хьахаза, тлеххетта дохкуш, ценош да-
ра, поппаран бедана а йолуш.

Гонаха керт яцара. Не! йинарг, схьагарехь, дечиган
пхьола хууш хиллачух тера дацара. И не! а йобллуш,
ша уча волуш не! ларан чохьарчу аглонна тлетовхначу
цлоканах бляьрг кхийтира цуьнан.

— Чохь мукъане а дуй шу! — аьлла Салида мохь
товхча, не! схьа а йиллина дуьхьала елира йоккха стаг.
Цецъяьлла учахь лаъттачуьнга хьожуш, соцунгла хилира
иза...

— Ва, дела! Бакь мукъане а дуй техьа хлара! —
тлеххийтира иза Салидана, мараэккхаш ласанех куьйгаш
кхетта, дагийча санна, куьйгаш дласа а дахийтина, —
деца яла хьан, дела! — аьлла Салидан корта мара-
боьлтира ден йишас.

Гловла хезна уча велира жима клант. Салидана вев-
зира иза. Корта урс хьокхуш баьшна бара, цо хетийтахь
а горга хетара цуьнан юьхь-аматаш, бляьргаш лаьржа
къегаш бара.

— Ой, Эми вац иза?.. Хьо мара ца эккха суна?

Хьаьжна-а, меллаша цунна тле а веана, мараиккхира
клант а.

Чохьхьа бевлира. Ладара яра хлусам. Лаъттахь
цленкья яра, берриге а пен далоцуш бина дечиган маьн-
га бара, цхьана маьтлехь тле-кледа боьттина лаъттара
молт-глайбий. Тхов бен боцуш хьаьхна бара. Нара йисте
ласанаш дла а хлиттош, охьахиира Салид.

Йоблхучуьра соцуш яцара деца. Цуьнан елхар тий-
жаре делира. Цераш йохура, Салидан деплах цле йох-
куш, шен вешин, несан, вешин цхьаь бен воцчу клан-
тан.

— Ма елха, деца, велларг юхаверзалур вац, хилларг килла даьлла. Нахана кхин а даккхийнарш тIехИттIина, ма елха, хIинца вай цхьаьна ма хир ду.

Вицвелла ца хиллера кIантана доьхначу дийнахь, нана йобжна, Iадийча санна, ша мохь хьовкхуш, тIекхаьчна салти. Ког боцуш, Iасанашца и хиларо цецваьккхинера иза, ткъа хIинца, марара дIа ца волуш Салидах хьерчара Эми. Схьагарехь цу жимачу дагна хиничух те-ра дара кхунна килла бохам, схьагарехь цуьнан а дог Iийжара тIамо заьлап вина цIа веана лаьттахух. Церан холчу хIиттар дайдан гIерташ, Салид велаьжа гIертара, амма, воьлхучу Эмин коьрта тIе оьгуш дара цуьнан довха бIаьрхиш.

Йоккха стаг ПетIамат, Салидан нана елчхьана, шен шичан баьрччехь Iаш хиллера. Иза воккха стаг вара. Колхозан складехь хехочун болх беш вара иза. Цуьнан хIусамнана а дукха хан йоццуш пехашна кхеттачу ларх кхелхинера.

Салид цIа варца керла дахар доладелира Эмин. ТIа-мо, бохамаша дагна чевнаш йинехь а, жимачу кIантаца чIогIа жIеда-мерза вара иза. Цуьнан самукъадаьндерг лохуш мичхьаша а дIагIур волуш вара Салид. Шега йолу цуьнан ойла, безам хууш санна, жима кIант вара цо аьлларг дархьама вала а реза.

Дийнахь шеца гIали юккье а валавой, цунна хаза меттигаш гойтуш, кино вуьгуш, цунна там берг лохуш лелара Салид, ткъа сарахь туьйранаш дуьйцура, берийн книжкаш йобшура, тIамах лаьцна дуьйцура. Децдийне мел долу тIеттIа чIагIлуш лаьттара кьизачу тIамо бинчу бохамаша вовшахтоьхначу оцу шиннан вовшашка болу боккха безам.

Эмин йолхалгIа шо дара. Цунна шен нана дага ца йогIу аьлча тешар вацара, амма цкъа а хьахош вацара иза. Цхьана дийнахь хIара шиь схьавогIуш тIекхаьчна-чу колхозан бригадира, «хIара хьан кIант хир ву», — аьлча, Салида Эми шен кIант ву элира. ХIетахь къаьрз-

зина схяхъаѣжира Эми. Цу дийнахъ вист ца хуѣлуш а
лелла, сарахъ охъавижча, лере а таѣлна:

— Хъо сан да-м ма вац? — элира Эмис.

— Ткъа мила ву со?

— Ца хаѣа.

— Хъуна ца лаѣа вайшиѣ цѣѣаѣна хуѣлийла?

— Лаѣа.

— Хѣумма а дац. Воккха хилча кхетар ву хъо. Хѣин-
ца охъавижа.

Цу буѣйсанна вехха Гиллира Саѣид наб ца кхеташ.
Цунна дагавеара шен да, нана, балха тѣхъ немцоша
бомбанаш йиттина, лелхийтина заводаш, тѣамехъ шѣца
хилла нажъостий, Гиттаелла меттигаш. Дагна там хуѣ-
луш, цхъа шатайпа йовхонца дагадеара, дуѣххъара шен
дегара тѣам тѣера деана кехат. Мел хазахийтира хѣе-
тахъ. Цу тѣхъ шена дина хъехарш, тѣедахкарш... Ойла-
нехъ чекхиккхира: цѣенна са ма гатде, аса дерриг дийр
ду, Галашийир ю нана, деца, дешар дуѣтур дац»... бохуш
ша яздинарг. Нана ца ларѣелира соѣга, сан да, ахъа
ѣскаре воѣдуш аѣлlexъ а, хѣун дийр дара даго цѣахъ ца
витча.

Ког ца хиларх цхъацца болу болх соѣга балур бу. Бе-
раша а белхаш беш, къанбеллачара а къахъоѣгуш хил-
ча ѣхъ ду суна волавелла, деш хѣума а доцуш, лелар,
аса болх лохур бу, баккхийчарна а гѣо хир ду, саѣам би-
ра цо оцу ойланаша яхъийнчу буѣйсанна.

Шолгѣачу дийнахъ Гуйранна хера цѣа веанчу ден
шичица а, деѣица а дагаваѣлча цара колхозехъ кхуѣнга
балун болу белхаш листира, хе а хѣара воѣдийла ца ли-
ира, вордана хъалха хаа шийла, болх хала а бу аѣлла
саѣам хилира, ткъа учетчикаш берриш бохург санна,
хѣара санна, тѣамера цѣа баѣхкина заѣлапхой, къанбелла
наххий бара. Гѣала гена ца хиларе терра цѣгахъ бакъѣ-
хъа болх лахар магийра Саѣидана.

— Дика ду, аша боххург дийр ду аса, вуѣшта, соѣга
хаѣттича-м башхалла а яцара, болх колхозехъ бича а,

заводехь бича а балур болуш хилчхана, — элира Салида.

Кондитерски фабрике а, неларшна дабагла дечу заводе а вахара Салид, болх ца карош. Эххар кхунна йицира галантерейни фабрика.

— Номер цхайтта йолчу автобус тле а хиъна «Джети-Су» останковехь охъавоессича ю хуна галантерейни фабрика, — дийцира Салидана цо ловхучу фабрике муха кхочур ву.

Гена ваха дезаш а ца хиллера. Шикхо остановка ма хилла, кондуктора бинчу хаамца, охъавоессира иза. Джети-Су урамца ехха дла гуш йолу глишло цу фабрикан хиларх тийшира хлара. Иза иштта хила а хиллера. Оцу урамца вовших хитталуш йина яра цхамогла цехаш.

— Фабрикан урхалла Школьні урамехь ю хуна, — жоп делира Салидан хаттарна, схъагарехь, оцу фабрикера йоглучу белхалочо.

Доккхачу кевнна тлехкечира Салид. Цу машиннаш чекхъюйлучу кевнна юххехь яра жима нел. Чуволлучохь неларан аьрру аглор фабрикан цле а тлехь тоьхна доккха у а долуш. Керта вьодучуьнга бакъо хьоттуш лаьтгачу зудчуьнга хьаттира Салида, контора чу муха вахалур вара ша, аьлла.

— Иштта дла а вахана, аьрру аглор чувирзича ю хуна контора, — некъ гайтира цо.

Салид шена бийцинчу новкъа фабрикан керта велира. Нийсачу могланца йинчу готгачу аннийн кертаца длавахча яра контора. Директорца къамел хилира. Балхана дуьхьало ян дагахь вацара глеххьа хан яьлла волу куьйгалхо, мелхо а цо хьоттура заьлапхочуьнга муьлха болх балур бара, муьлхачу цехе хъажаве хьо ша бохуш.

Вол-вол-уш къамеле ваьлгачу цу шинна карийра дийца хлума, директоран а хиллера медицински училище чекхъьяьккхинчул тлаьхьа тламехь йол хлаллакьхилла.

— Фабрика ала фабрика а яц хлара, — дуьйцура

директора, — цхъана хенахь хиллачу артелан бух тӀехь вовшахтоьхна предприяти ю. Ткъа кху сохьта мел дийриг фронтана деш ду. Деш долу доьхкарш, каранаш, кетарш — дерриге а фронтана.

— Кхета со. Тыло гӀо ца дича тӀом бойла а дера дац.

— Делахь барт хилла-кх вайшиннан. ХӀуманаш йоручу цеха чу учетчик... Иза хала гӀуллакх дацахь а жобпаллий, семаллий оьшуш меттиг ю. Хьох дозуш хир ду тӀаьрсканах, кхийолчу материалах харж яр а, пайда-эцар нийса, кхоош хилар.

— Цу тӀехь аса юьхьтаьржачу хӀоттор вац хьо, директор.

— Со кхета. Комсомолец ву элирий ахьа? — цӀеххьана дагадеара директорна.

— Иштта бакьду-кх иза! — виц а велла, армехь командирана хьалха ша лаьтташ санна, жоп делира СаӀида.

Вела а къекна... — шен секретарь йолу жима йол сьхайихира директора.

— Схьакхайкхал Имамбаевага, — вистхилира иза чохьха яьллачу йоле, керла белхало балха эцаран кехат дӀа а луш. Иза СаӀиде а хьаьжна араелира.

— Вовшийн довзал, — элира цо чохьхаяьллачу казахан йоле. — ХӀара вайн керла белхало Шамилев СаӀид ву. ХӀумнаш йоручу цехехь учетчик хир ву. Комсомолехь ву, — тӀаккха йол йолчухьа дӀа а вирзина, — хӀара тхан жигархо, комсомольски организацин секретарь Имамбаева Зейнеш ю. ХӀинца дуьйна вайн кегийрхой гӀовттор, кхетош-кхиор цхьаьнний дӀакхочхьур ду-кх аша, — стоьла тӀехь гӀуьллу цхьа жима книжка сьха а эцна, ша аьлларт чӀагӀдеш санна, стоьла тӀе охьакхочьсира цо.

— Бийр бу-кх тӀаккха, — СаӀиде ела а луш дӀа хьаьжира Зейнеш.

— ХӀинца, цкъа хьалхарчу декъехь, аса хьогга дехар

до кхунна вайн предприяти йовзийтар, цехаш а, кхуо болх бен болу меттиг а гайта...

— Дика ду. Дерриг дийр ду аса, — директоре а аьлла, — вало, — хьалхаелира Зейнеш.

— Зейнеш, со хьо санна, сиха валурни техьа — велакъежира Саид, сихьелла арайолучу цунна тлаьхьа а хьаьжна.

Кхо аьллачо йохийна, соцуьга йира иза.

— Бехк ма биллалахь, — цийъелира йо!

Дукха зама а ца ийшира кху шинна фабрикан бахам бовза.

— ХIара чамданаш ен цех ю, хIра механически ю, хIара хIумнаш тоьгу цех ю, — бохуш, хьалха а яьлла, лелара Зейнеш.

Цехаш чохь схьагуш берш зударий, берашший дара. Дукхак берш шайн болх боцчуьнца цхьана а хIуманца гIуллакх дан а дуй техьа, аьлла хетар долуш болх беш бохкура. Делахь а маттана иранаш хаалора.

— Керланиг вуй хIара?

— Зейнеш, зуда ялийна-м вац керланиг?

— Тхуна витахьа хIара! — бегаш беш, тлаьхьа кхисарш йора зударша.

ХIуманаш тоьгучу цеха чуьра араваьлча ерг хиллера Саид балха хьажийна хIуманаш йоруш йолу цех. Иза башха йоккха а яцара. Готта чохь, чохь лавтта масех стол, царна гонаха лела белхалой. Иза дара цкъачунна гуш дерг.

— ЛадогIал! — йистхилира Зейнеш, — бечуьра болх сацийра чохь болчара. — ХIара вайн керла учетчик Шамилев. Саид ву. Ша-ша гучуволуш маршаллаш хаьттира белхалоша.

Цул тлаьхьа бухгалтера дийцира, кхо бан безачу балхах. Кехаташ муха яздан деза, тидамехь хIун латтон деза, цехашца йолу зIе муха ю.

Хьалхарчу ценошкахь цкъа а ца бинчу балхахь хала дара. Делахь а, ша кхоа ца вора Саида. Накъосталла

дора цу балха тѣхъ зеделларг долчара. Иштта дѣадола-
делира керла дахар. Хийцайла йолаелира «со-х хѣун до»,
«со хъанна оышу», бохуш цхъана хенахъ коърте хыйзина
ойла.

Хѣора дийнахъ дийца керла хѣуманаш дара Саидан
цѣа веача. Фабрикехъ агитаторан болх бара цо дѣахъош.
Довшура газеташ, белхалошца камелаш дора.

Тахана а Іара иза, радион шира кад пенах кхозучуь-
ра схъа а баьккхина, стоьла тѣе а хѣоттийна, ладовѣлуш.
Левитанан нуьцкъала аз дара декаш. Радиочухула хаам
бора Прибалтийски, Ленинградски фронтин эскарша
баьхначу кхиамех лаьцна. Йовсарех цѣаннинера ерриге
а Прибалтийски Советски республикийн гѣаланаш. Саи-
дана дагавеара шеца болх беш хилла накъост — Пав-
лик. Цо хѣетахъ ма-аллара, хѣинца-м лаьхкина юьгуш
яра адамийн суьртахъ йолу боьха хѣуманаш.

Гѣала схъаьккхина, мостагѣчун полк, арми йохийна,
бохуш хуьлучу хаамаша чѣогѣа хазаетар дахъара Саи-
дан кийра. Тахана а сакъералуш вара иза.

— Ваша а воѣлу, ваша а воѣлу! — аьлла дуьхъала
хъаьдира, цѣа воѣлучу Саидах бѣаьрг кхетта, Эми.

— Муха ду шуьшиннан гѣуллакхаш? — хаьттира
Саида Эмига а, цуьнца тѣевеанчу луларчу казахийн
кѣанте а.

— Дика ду.

— Гена ма ваьллахъ, со хѣинцца, хѣума а кхаьल्लीна,
аравер ву, дика дуй? — хаьттира Саида.

— Тхойша хѣоккхузахъ ловзур ву.

— Хѣума йиьний ахъа?

— Хѣаъ, — элира Эмис дѣахъаьддачуьра саца а со-
цуш.

Цу сарахъ юха а го бира Саидана гѣамах лаций
дийцахъара бохуш. Эмица цхъаьна ладугѣлуш хуьлура
деца а, луларчу нохчийн, казахийн бераш а.

Дийца волавелира Саид.

...Цхъана дийнахъ командованис тхуна омра дира мо-

стагичун танканаш тѣх ма йовлийта аьлла. Иза дара Керла Ушница олучу меттѣхъ. Тийна меттиг яра иза. Тхан юрт санна лекхочу меттѣхъ, лахахъ доглуш гуш хи а долуш, хьераш а йолуш.

— И муьлха юрт ю шуьниг? — хьаттира казахийн кѣанта.

— Хьуна хуур дац, иза тхан юрт ю Грозный гѣлина юххѣхъ, хи чу а кхевдина лаьтташ — элира цо Эмига а хьожуш.

Разведке бахийтинчара дийцира асфальтан новкъа йоккха механизированни колонна йоглуш хилар, хьалха евлла яккхий танканаш а йолуш.

Мостатичунна дуьхьало ян кечлуш дара тхо. Тийна делахъ а, даг тѣхъ синтем бадара. Хила безаш бара тѣом, луьра а, буьрса а, Сапераша а шайн кечамаш бира, танканаш чекхийовла езачу новкъа минач йоьхжира. Кийчча яра батарея. Иза лаьтта меттиг хьалххе билгалйиннера командира. Кхузара дѣа гуш яра масех некъ дѣасабекьалуш йолу майда. Дужа хан ялале хезира моторийн гѣовгѣа.

— Гучуевли боьхха хѣуманаш! --- элира цхьаммо.

Суна цкъа а гина яцара танканаш, ижонна тѣекхета кечделла экха санна, тебна, текхаш йоглура уьш. Царна хѣумма а дан а лур дуй техъа, аьлла дагадеара суна. Амма сан ойла йохош башни харцхъа эькхийтира хьалха йоглучу танкан, схьагарехъ церан командир волчух тера дара цу тѣхъ. Танканаша сихдира болар, тоьпаш етпаш чухъаьвдира уьш.

Тѣеетгачу яккхийчу тоьпаша йохайора уьш, цѣвстура чкъургийн зѣнаш, цѣераш юьйлуш дѣагѣорттинчохъ соьцура. Дагахъ доьчу дуьхьалонна тѣѣлиттабеллачу фашисташа бен а доьчуш дѣаеттара тоьпаш. Цара деш зѣн дацара вайн эскарна. Хьалха йоглучу йохийначу танкаша дѣалаьцнера кхуза тѣебоглуш болу цхъаь бен боцу некъ. Го тасан дагахъ некъа тѣера дѣаяьлла танк,

мини тле а нисъелла, юйхира. Важаерш севцира. Дуй-
цуш санна а дац иза, Эми, инзаре хлума дара. Эххар
танканаш чекхйовлалур йоцийла хиинчу мостагчо чу-
хийцира мотоциклисташ, уыш хлора мотоцикл тлехь, буй-
нахь автоматаш а йолуш, кхоккха вара.

— Ком-би-ни-ро-ван-ни огонь! — мохь туыйхира ко-
мандира, болат дохош долу хлюьнаш, дуккха а дакьош
хуьлуш йолу гранаташ, тоьпан даьндаргийн дарц хилла
длахлюьттира и сахьт. Ницкъ кхачийра мостагчун. Тлом
саца а бина, юхабевлира уыш. Тхаьшна тледиллинарг —
мостагI сехьа ца волуьйтуш сацавар — оха кхочушдира.
Хетахь массарна а правительственни совгIаташ дира
тхуна.

— Хьуна елирий орден? — хаьттира цхьамма.

— Суна а елира, — велакъежира Саид.

* * *

Длаохура денош. Балхах а вуьйлира. Олуш ма хил-
лара, коллективан дахарна юкьа вахара иза. Шена
тледиллинарг, шега де аьлларг, дан дезарг кхочуш ца
деш ца дуьтура цо. Заьлапхо велахь а, ларавора Саид
шен моьларчу белхалоша дийриг дан.

Фабрикехь сий-ларам болуш длахлюьттира иза. Даг
тлехь синкьераме дара: лаьхкина буьгүш бара фаши-
сташ. Царна тлехь бохучу толамаша хазахетар дахьара
хлора белхалочунна, вовшашка кхаьнаш дохуш хуьлу-
ра уыш.

— Маршалла ду хьобга, Саид! — цеха чу елира
Зейнеш.

— А-а, хьо ю иза, маршалла хуьлда. Муха ду гIул-
лакхаш, секретарь?

— Дика ду, массеран кхин а дика хир ду тлом дла
баьлча. Саид, доьхкарш деш долу тлаьрсиг кхачийна
вайн? — хаьттира Зейнеша.

— Тахана делкьал тлаьхьа дахьар ду аьлла, кху
сохьта дац.

— Бакъдерг дийцахьа.

— Сох ца теша хьо?

— Тхуна хIинца а дика ца вевзина хьо, — бегаш би-
ра Зейнеша. Иза елалуш хазахетара Саидана, ши
блаьрг жимлой кьайлаболура цуьнан, ткьа нийсачу мо-
гIара кIайн цергаш серлайовлуш санна, хеталора. —
Цхьа хаттар дан мегар дарий хьобга?

— Шиь дан а мегар ду.

— Саид, зуда хIунда ца ялайо ахьа?

Оцу цлехьхана дагахь а доьчунах лаьшна динчу хат-
таро жимма вохийра иза. Цахь цкьа-шоьзза кьадиине-
ра цуьнга цунах дерг.

— Соьга-м мила йогIур яра... — цийивелира
Саид.

— Муьлхха а йогIур ю-кх. Аса хьайца иштта даггара
кьамел дарна суна бехк ма биллалахь. Сайна хьо
дукхавеза дела боху аса — Юха ша аьлларг нисдан то-
хаелира иза. — Аса-м вуьшта веза бахний, накьост, дот-
тагIа санна.

— Баркалла, Зейнеш... Дика йоI ю хьо. Цкьачунна
деша ойла ю сан. Тлом болабалале хьалха, дукхазза
олуш дара сан ден, доьзалехь мел хала хилахь а, соьга
доьшуьйтур ду ша, олий. ЧIогIа лаьара цунна, аса доь-
шийла, кхетий хьо?

— Кхета. Дешар-м цхьана а хIуманна новкьа даца-
ра...

— Делахь, суна схьагарехь хьо суна зуда ялон йол-
лу-кх, — гIадваххана велавелира Саид.

— Боккьалла а со хIокху кертахь дIаса яла-м ца
юьту. И ваин учетчик зуда ялийна вуьй, сой-сой цунна
хьахае, бохуш, хеттарш, дехарш деш. Хьуна ма-тарра,
хьан гIуллакх вон дац.

— Захалонаш дийцар секретаран гIуллакх дац
хIунда ца олу ахьа?

— Діавалахъа, хіинца хьо-м официалъни къамеле доккхуш воллу, аса хьобга, йишас санна, аьлларг, — балдаш дусийра Зейнеша.

— Оьглаз ма гІолахъ, ахъа бохучуьнан а ойла йиьр ю вай, — элира Салида арайолучу Зейнеше.

— Тіаьрсиг схъа ма-кхеччи хІумнаш тоьгучу цехана материалаца гІайгІа белаш, аьтто хуьлда хъан, бІаьхо, — аьлла дІаяхара иза.

Дуккхазза а къамелаш хиллера Салидан оцу йоІаца. Дика дог долуш, массарна гІуллакхана кийча яра. Цкъа хъалха шеца цуьнан къамел хилча, шен ког боцу дела, шех къахеташ иза лела техъа аьлла дагадеана халахет-тера кхунна. Цул тіаьхъа евз-евза-аш евзира оцу йоьІан амал. ДегІана жима елахъ а, тіахъаьлла, массарца дан мерза къамел долуш, ларош яра иза.

Цунна хаьара тіамо цІийндех яьккхинчу зудчуьнца хІун дийца деза а, кехат ца догІуш холчу хІоьттинчуьнан са паргІат даккха а. Цхьаннах къехкар, шена хетарг тіедожон гІертар а дацара цуьнан. Цунделла фабрикехъ болчу кегиьрхоша «тхан Зейнеш» олура цуьнан шІе йоккхуш.

Цеха чохъ болчу белхалоша дийцинера Салидана, майра тіам тіехъ волуш кхаа бераца Іаш йолу чамданаш ечу цехера цхъа зуда цомгуш хилча, цаьрга а яхана, берийн бедарш юьттуш, чохъ гІуллакх деш и тоял-лалц Зейнеш лелла бохуш. Цуьнан адамалло, хазчу гІиллакхаша боккъалла а боккха безам кхоьллинера цуьнга массаран а.

Фабрикан кертахъ иза хъаьдда йоььдуш гича, Салида-на дагавогІура Зубков Вадим... ХІетахъ Грознехъ дуьх-хъара завод йовза кхунна гІо динарг, комсомолец, комитетан секретарь вара, ткъа кхузахъ а иштта нисделлера иза.

Делкъанна хІума а йиьна, фабрикан уьйтІахъ лаьт-тачу цхъана гІанта тіе охъахира Салид. Кертахъ цехаш-на хъалхахула могоІара лаьттара хаза таьллаш. Уьй-

тлахь, эстрада на дуьхьала дерзийна хиттийна гленташ а долуш, концерт хилча, я фабрикан юкъара собрани хилча, белхалой вовшахкхеташ меттиг яра.

Дукха хан яра Саидана концерт ганза. Кино вобдийла-м нислора. Иза а Эми бахъанехь дара.

— Саид! — мохь туьйхира цеххъана хлара ойланех воккхуш кхуьнан цех йолчухъара.

Айавелла длахъаьжча гуш дара кхуьнга схъавола бохуш лестош долу кувг. Хлара кхийтира тлаьрсиг схъакхаьчна хиларх. Мукъа Iан йиш яцара. Iасанех ка а тоьхна, иза сикхелира шега кхойкхучу...

Белхан де суьйрангахъа леста доладелча дагадеара Саидана шен цкъа Зейнешаца хилла къамел. Амма иза хеттарх стенга яхана, муьлхачу аглор яьлла хууш стаг вацара. Там бара иза суна а ца гуш длаяха, дагадеара Саидана.

— Ма чIогIа лобху ахъа иза? — хьаттира кхо гучу ваьл-ваьллачуьнга и хьоттуш тосаделлачу хIуманаш тоьгучу цехерчу мастера.

— Гуллакх дара сан цуьнца.

— Делахь, болх чекх ма-белли, цхъаьний дIагIур ву вайша, хьо реза велахь, тхуна лулахь Iаш бу уьш.

— Ой, ву дера. Со ма-веллинехь хьох кхетар ву хьуна, — барт хилира цу шиннан.

Зейнеш башха тенахь Iаш ца хиллера фабрикана. Церан кетIа шаьшшиь кхаьчча, мастера ша волчу хIу-саме хьошалгIа кхайкхира Саиде. Цунна баркалла а аьлла шена дийцинчу адресца цIийнан неIаре вахара хлара. НеIарехь гучуелира йоккха стаг.

— Не керек? — элира цо, къаьрззина ца вевзачу хьеше а хъаьжна.

— Зейнеш цлахь юй? — хьаттира Саида.

— Яц. Жокх, — шина маттахь жоп делира цо.

— Дика ду, апа, — аьлла неIарера дIаволавелира Саид.

— Кестта ца йоглур ю Зейнеш, — элира кхунна тлаьхьа хьовжуш лавттаху йоккхачу стага.

Церан квартал маса глулч еха ю хьовжуш дласавара хлара, тлаккха ша ласанашца хилар дага а деана, шен глулчаш нийса а ца хетта, дустар дитира.

Тлехвериг — цхьаверг къаьрззий схьахьожура кхуьнга, боцчу когах блаьрг кхетташихь, ткьа кхиволчуна иза башха тамашийна хлума а ца хетара. Масане бара оцу хенахь, цхьаннах хьовха, шина когах бевлларш, тамаша бан оьшуш хлума дацара. Хьалха цхьа новкъа хетара Саидана ласанашца адамашна юкъа вала а, ткьа хинца воьллера, цул совнаха, ша санна берш кест-кеста гора.

Шен дайчу боларца хьавлда йоглурш йолу Зейнеш, шайн кетлахь лавттаху кхунах блаьрг а кхетта, цецъялла сецира.

— Саид, хлун хилла?

— Хлумма а ца хилла, дагадоглни хьуна аса учебникаш хьахийча шайн цахь хила еза, айхьа лур ю аьлла, цунна веанера со.

— Оффай! Кхерийна са давккхи-кх ахьа, цхьана вочу хлумано хьо кхуза валийна мовттуш. Сан адрес мукъане а муха хиира хьуна?

— Со разведчик хилла ма ву, — велавелира Саид.

— Вало тлаккха чу, араьх хлунда лавтта вайша, аса сайн мама а, ненан нана а йовзуйтур ю хьуна.

— Суна евзина иза-м, тлаьхьахьовттира Саид хьалхавьллачу йолана. — Схьахетарехь хьан ненан нана хир яра иза.

— Къамелаца цхьа кьоршаме хеттахь а, кьинхетаме йоккха стаг ю хьуна иза.

— Зейнеш, со хлуккхуза соцуру ву, чувевча аса дан хлума а дац. Хьажа а хьажий, аса йийшинчу учебникех хьайна карораш ахьа араяхахьара.

— И хлун ду ахьа дуйьцург, неларе тле а веана, шу кавказцашний бен хьеший тлеэца ца хаьа мовтту хьуна?

Хабар ца дуйьцуш, суна тлаьхьахьоттал, — неларехьа йолаелира иза.

Араелира тохармера йоккха стаг.

— Човхьа вала, човхьа вала. — Саидана некъ буьтуш длатаьтира Зейнеш.

Цлена ши ца дара хлорш чохь йийраш. Саид, охьа а хьйна, парлат ма велли, йоккха стаг кухни чу яхара, оцу сохьта мохь туйьхира шен йовлан йоле. Дечу къамелах Саид кхийтира йоккхачу стага ховттучух. Цуьнан хеттарш кхунах лаьчна дара. Зейнеш, дощачу къамелехь йоккхачу стагана шен хьаша вовза а вовзийтина сехьа чу еара.

— Аса хьовга дийцир-кх Саид, мама хьехархо ю бохуш, цундела книгашца, ахьа дешар хьахийча, гло дийрду, лохур ю аьллера аса.

— Хьан нана мичхьа ю? — хавттира Саида книгаш тлехь йолчу этажерке а хьовжуш.

— Школехь ю. Цлахь хила езаш-м ма яра иза. — пена тлехь кхозучу сахьте хьавжира иза.

Книгаш юкъахь шен накъостана мега ерг ловхуш, этажеркина хьалха, гора а хьовттина, йоллур Зейнеш, йоккха стаг чайник буйнах човхьа йолуш. Къайлах хьеше блаьрг а тухуш, стоьла тле длахьоттнйра цо карахь чувьнарг.

— Книгаш-м карор яра вайна. Цхьа цхьацца пиала чай мала вай, хьалатлаьттира Зейнеш.

— Со длаглур вара... — меттахьхьайра Саид.

— Тамашийна ву хьо, боккьалла, — белш тле куьгдиллира Саидана йола.

— Хлунда бах ахьа?

— Цлена ву хьо.

— Муха цлена?

— Дагца, ойланца, амалца, гиллакхашша! — тобий хьуна.

— Тлех ма яла, со кура ваккха йоллу хьо, — корта

ластийра Саида, юьхь тлехь хийцавелира иза, ойлане волуш...

— Саида цкъа а мелла дацара кхерзинчу хьабж-кйин бууртигаш а кхоллуш чай. Чуьппалгаш юьйлуш еттина хьабжклаш мерза хиллера. Уьш юуш чай мелира цара.

НеI туьйхира.

— Иза мама ю, — хьалаиккхира Зейнеш.

— Марша вогиийла хьаша, — эсала йистхилира, не-тарехь соцуш, чуеана зуда. Саид, вайнехан Iедалехь, цуьнан сийдеш, стоьла йистах куьг а гIортош, хьала-айгавелира.

Юьхь-амат тера бара цуьнан йобIачух, дегIана жимма лекха яра, йоI савна сиха яцара.

— Хьаша веача, кхин мерза хIума яцара вайгахь?..

— Кхул мерзаниг аса юур а яцара, — велакъежира Саид. — Иштта мерза а хеташ чай аса цкъа а ца мел-лера.

— Маржа яI, тIамо бина вайн дахарехь, сан дукха-дахарш, хIара эшамаш, цатамаш... — Саидан Iаса-нашка а хьабжиа, — суна хьох павцна дуккха а дийци-нера Зейнеша, яккхий халонаш Iавьшина, лайна ахьа юьцул жима воллушехь, ткъа хьо саннарш мел хир бу...

— ХIумма а дац, дерриг дIадаьллачех ду уьш. Сан ден олуш дара тIехIоьттинарг иза дика делахь а, вон де-лахь а лалуш хила веза стаг, олий...

— Мама, аса кхунна книгашца гIо дийр ду аьллера. ворхIалгIачуй-борхIалгIачуй классийн учебникаш юь вайн?

— Хила еза дера, царна юкъахь яцахь, учахь лаьтта-чу гIорказа чохь хир ю уьш. Деша воллу хьо? — хаьт-тира цо Саиде.

— Болх а беш, суьйренан школехь итт класс чекхь-яккха ойла ю сан, цунах хIуьу хилахь а...

— Лаам белахь, дешар хир ду. ВорхI класс чекхь-яккххина ахьа?

— Яьккхина. Дицделларг карладоккхуш, хан йолчуьра еша воллу-кх.

— Иза дика хир ду. СаИид, со хьехархо ю. Зейнеша дийцина хир ду хьуна. Хьуо ца кхеташ, халахеташ йолу материал нисъелча, тхобга варах хлумма а бехке дац хьуна, аса гю дийр ду, деша хьан лаам болуш хазахета суна, — элира нанас.

— Хлорш ю, тоьур юй хьуна? — морбоьттина книгаш а яхьаш, бляьргаш кьайла дохуш елаеллира Зейнеш.

Цу сарахь бевзира СаИидана шайн комсомольски секретаран доьзал. Девзира церан дахар. Зейнеша ца дийцинехь а цу сарахь хиира, тлом а болабалале, шахтехь цуьнан да, берд тле а хаьрцина вер. Цул тлаьхьа хлорш оцу галара кхуза схьабаьхкина хилар. Цу сарахь ша новкъаваккха араяьллачу Зейнеше ша хьох, хинца дуьйна шен йиша эр ду, дуьхьала яцахь, элира СаИида...

— Яц! — Кляйчу цергех бляьрг кхийтира СаИидан.

Иштта керла мур болабелира Шамилевн дахарехь. Хинца мукьачу минотехь балхахь а, балхара ваьлча а книга яра цуьнан накьост.

Дуккха а дицделлера, кьаьсттина юх-юха карлаяха езаш хилира физикан, алгебран материалаш. Хинца ца кхеташ меттиг нисъелча ша вьодура иза Зейнешан нана йолчу. Цо гю дора, кхетавора.

— Мамас хьо хьекьал долуш идешархо хир волуш ву олу кхаь боккхуш дуьйцура, балха тлехь цхьаьнакхетча, Зейнеша кхуьнга.

Хаарш алсамдаларца лакхадолура сий, белхалой дагабовла боглура хлара волчу, реза хуьлура кхуьнан кьамеле ладогла. СаИида тидамехь латпадора тлеман хьал. ца доьшуш ца дуьтура цхьана а дийнахь газета. Резаволуш дуьйцура белхалошна вайн эскаран кхиамех.

Советски эскарша цланбинера вайн мохк фашистски ардангех. Вайн эскарша баьхначу а, бохучу а толамех лаьцна информационни хаам бешча карзахйолура ойла, новкъа хетара ша тламехь цахилар, «да велла етта хьо

мина» доккха са а доккхий, шен боцчу коге хьожура Саид.

— Ца дуьйгира аса сайн командира оццул чIогIа сайга бинчу хьехамашка ла, лата лабара, дацара сан ларлуш Iедал. Со а хир вара сайн, накъосташца фашизм дIаюккхуш.

Чекхболуш бара эзар шовзткъе пхьомIачу шеран апрель бутт. «Дерриг толамна!» бохучу кхайкамца беш бара болх.

БIаьстенан юьхь гуттар хуьлу хаза. Ткъа хIара къаьсттина яра. Довха денош, сенлуш лаьтта Iа-лам, денна радиочухула бечу хаамаша уьйу дог-ойла...

Книга йовшуш Iачу Саидана хьалха дIахIоьттира мастер. Кхуьнан бIаьрг кхийтира, шен стоьла йисте тIе диллинчу куьйгах, шурула кIай, горга севсина пIелгаш дара гуш, ша муха хьожу а ца хууш, мастер а витина, цуьнга хьалахьаьжира иза. ТIехIоьттина лаьтташ ерг дIайрзира.

— Саид, бутт чекхболуш лаьтта, тIекхочуш Хьалха-ра Май ду, ткъа план тIехкхочуш мел йин а дика дац?

— Ой, ду дера, — юха а оцу зудчуьнга дIахьаьжира иза. — ХIун езара шуна?

— ХIара тхан цехера хIуманаштегархо ю. Кхунна цхьажимма материал езар-кха.

— Вайн йолуш ерг лур-м дера ю. — Iасанаш тIе а вазлуш, хьалагIаьттира Саид.

Мастер, ша ялийна хIуманаштегархо материале хьожжушехь, схьавогIу, аьлла, аравелира. Шен кхета-мехь хилларг хIун ду ца хууш оцу зудчуьнга хьажа лууш хилар тосаделира кхунна. БIаьрг кхийтира иза а къайлах шехаьа схьахьоьжуш хиларх. Цуьнан бIаьргаш чохь шатайпа сингаттам хеталора. Ханна ткъе пхиь шо хир долуш, яра жима зуда.

— Хьо хIуманаш тоьгучу цехехь ю болх беш? — хаьттира Саида.

— Ю-те.

— Суна хІиницалц гина-м ма яцара хьо, керла еана хир ю кхуза?

— Хьо валий дуьйна а ю со-м кхузахь.

Цо бохху товар а делла, иза дІа а яздина дІаяхийтира Салида. Цо букъ берзийча кхин цкъа а хьаьжира Салид цуьнга, кхин иза шена гур йоцуш санна. КІеда болар, гІодаюкъ билгалйоккхуш готта коч, хІора ког моссузза боккху ловза юьйлу меженаш. Ша волччохь дІалетча санна, лаьттара хІара цуьнга хьобжуш.

ХІиницалц цкъа а хилла хІума дацара кхунна хІинца шеца билгалдуьйлуш. дерг. Кийра карзахбохуш, цхьа хІума ца тоьуш санна, виснера иза. И шена гинарг юха а ган лаарна тІехь схьалоцурацо шенойла. Хаза-м хир вара со хІинца зударшна тІаьхьа ваьлча, юккъехула. Иза хир дац! Деша деза. Шен метта охьа а хиьна, книга схьайиллира цо. ТІебаьхкинчу белхалоша юкьахваьккхира. Церан гІуллакхе а хьаьжна, юха а охьайиллира книга. АгІон тІехь цхьаь дара, ткъа коьртехь и хаза жима зуда яра.

Книги тІе хьежарх гІуллакх ца хилира. Марехь-м яц техьа иза, ойлане деара. «ХІан-хІа, иза дицдан дезаш гІуллакх ду, беш лаьтта тІом... аса хІун леладо, со-м муствелла дІа ма вели зудчун юбка а гина. Иза а соллхи-ялх шо йоккха а ю». Дагаеара Зейнеш. «Ма инзарьер яра иза аса хІара дийшича. Дуьйщур дац!» — ойланаш йора Салида.

ШолгІачу дийнахь балха воргуш волю Салид хІуманаш тоьгучу цехана тІекхачча сецира, ой сан кхузахь хІун гІуллакх ду, ванах аса хІун леладо, ша шеге а лувйш шен белхан метте сихдира цо болар.

ТІекхочуш лаьттачу дезчу денна беш бара кечамаш. ХІора цех, отдел кхиамашца деза де билгалдаккха лаам болуш йоллура. Фабрикехь дуккха а яра цехаш — механически, штамповочни, чамданаш еш, отделочни... оцу цехашкахь вара масех бІе стаг. Дукхах берш кегиьрхой

бара, ткъа кхушарахълера Хьалхара Май шатайпа дара...

Фабрикан уйтлахь, эстрадни майдана хьалха, нийсачу могланашка длахийттийна гленташдласа а хилош длахиттийра стоьлаш. Локхуш яра зурма, самукъне, уьдуш гуллакхаш деш лелара кегийрхой, цкъа цхьанхьа, тлаккха вукхузхьа гучуюьйлуро хьаьдда лела Зейнеш, вовшийн декъалбора дезчу денца белхалоша — тлекхьачнера шена тлаьхьа кхин а доккха хазахетар дахьаш долу Хьалхара Май.

Вовшахтохараллин гуллакхаш чекхдевлира. Концерташ длахьочу сцени тле хьала а ваьлла, вистхилира фабрикан директор. Цо шен къамелехь дезчу денца декъалбира белхалой. Билгалдехира коллективан гуллакхаш. Цул тлаьхьа длаболабелира дезчу денна лерина болу синкьерам.

Саид шен цехерчу белхалошица цхьаьна Iаш вара. Массо а сакьералуш хетара оцу дийнахь. Самукъадаьлла ша велахь а, ши-кхо де хьалха шена гинарг локхура бляьргаша. Ийра дарий уьш шаьш локхург ца карийча, вуьтур вариь карзахдаьллачу даго? Карийра царна дагна хьоме хилла длахлоьттинарг.

Шен хьажар цуьнан бляьргашна тленисделча, самукъадолуш санна, хетаделира кхунна. Хлора миното, сохьто лаам кхуллура Саидан кийрахь иза ган.

— Саид! — тлехьашха бляьргаш длакьевлира цхьамма, — дезчу денца!

— Дезчу денца, Зейнеш, — аьлла куьйгаш схьалечи-ра цо цуьнан, — суна хьан аз, хьомениг, мичхьа а девзар дара.

— Шу дика дланисделла моятту суна, — елаелира Зейнеш.

— Зейнеш, — вистхилира Саид, корта охьатаIабе аьлла хича а еш. Зейнеш охьатаьлира. — И дло-о Iаш йолу йоI гой хьуна, — гайтира цо ма-хуьллу къайлаха.

— Ниний?..

— Хан-ха. И діо-о, шолгачу моглара баыццара коч тїхь ерг, ца го хьуна?

— Собар дехьа, хьан безам-м ца бахана?! — гїадъях-хана елаелира Зейнеш. Мила ю техьа хьан кийрара ша башийнарг.

— Собар дехьа, Зейнеш. Битахьа хьайн бегаш. Мила ю иза?

— Малика ю-кх. Хїуманаш тоьгучу цехера. Кхин хїумма а дуй хатта?

— Зейнеш, хьомениг, иза хїокху стоьла тїе кхайкха йиш хир яцара хьан цхьана бахьаница.

— Со секретарь ю. Захалонаш дуйцург яц, — Іот-тар еш дагадайтира цо Саїда цкьа шega аьлларг.

— Хьо сан йиша ю, я яц?

— Хан, ю. Хїун боху ахьа?

— Иза хїуьу а дай кхуза схьаялае, я со цига царна тїевига.

— И кхуза схьайогїур яц. Цул атта дерг царна тїе-дахар ду.

— Делахь со кийча ву-кх. Накьостий суна бехк ма биллалаш, со цхьана метте ца вахча ца воу, — ше-ца Іаш болчаьрга вист а хилла Зейнешана тїаьхахїогт-тира Саїд.

Хїорш церан стоьла тїе баьхкича, тохабелира зуда-рий. Цаьрца цхьа а боьрша стаг вачара. Цхьаберш сакьераделла гора.

— Хьуна хаам хьаха хии нийсо ян. Тхо сагатлуш Іа-ра цхьа а боьрша стаг воцуш.

— Там бара ахьа Саїд, тхуна а ца вуьтуш, дїави-га, — элира шолгачо.

— Хїара тахана шуна дїало аса. Халахетар ма де-лаш, кхунна, Іалаш а ве.

— Керохь лелийча тоьур дуй кхунна, — бегаш кхоьс-сира эхь доцчу цхьаммо.

Саїданий, Маликий юккьехь Іаш яра Нина. Шаьш вовшахтоьхна юург-мериг яа бохуш хьовзийра

цара хлара. Юург моссуза кхоллу Салидан корта Малика йолчухъа боързура. Ткъа Малика цийлора.

— Салид, хьо хлоккхуза хаахъара дика хир дара, сан къамел дара хъан лулахочуьнца, — муьшка йира кхуьнан дагахъ долчух кхеттачу Нинас.

Салида, хъала а глаьттина, дехъа ялийтира Нина. Шена юххе хлара нисвелча йоьхна дасахъаьвзира Малика. Тлаккха хлара шена юххе хаар бен а ца хетачуха, стакан чу доьттина мерзачу хих къурдаш дан йолаелира. Нийсачу моглара лаьттачу стоьлаш тлехула хъалхахъа дла а хьоьжуш лара иза. Амма кийра, ша ца кхета сингаттам буьйлира.

— Малика, аса декъал йо хьо дезчу денца! — вист-хилира Салид.

— Баркалла, аса хьо а во декъала. Хъайн цехерчу накъостех хлунда къаьстина хьо?

— Кхузахъ новкъа велахъ со-м длагур ву.

— Суна-м вац хьо новкъа... Хъайна ма луьу ле. Вуьшта хьо Зейнеша длахецар тамашийна хлума-м ду.

— Иштта кхин ма алалахъ, Зейнеш сан йиша ма ю.

— И хлун ду? — Дерлах цле летош чекхделира схъахъаьжначу Маликин бляргийн нур.

— И дуьйцу меттиг яц хлара. Вуьшта со хлокху стоьла тле вар хьо бахъанехъ-м ду, Малика, велахъежира иза.

— Иштта синкъерамен хета хъуна тховца?

— Да ватларг хлокху сан кийрахъ доллург дладийца йиш йолуш хлума мукъне а делира, со теш а воцуш.

— Члогла хлума хила ма деза иза?

— Ду. Члогла а, бегашен доцуш а ду.

Концерт йолаелира. Иза вовшахтоьхнера фабрикерчу исбаьхьаллин самодетельносто. Длахьош яра Зейнеш. Иза сцени тлехъ гучуйоллушехъ Малика схъахъаьжира Салиде.

— Хъан йиша той хъуна?

— Дера го. Хлума а вон йол а ма яд. Иштта дика стаг ма ю цуьнан нана а.

— Хьуна-м церан дерриге а цла а девзачух тера ма ду?

— Сан йиша ма ю иза, — Малика хийцалуш санна, тосаделира Саидана.

Малика, дукха ца лаш длаяха тохаелира. Кхуьнца болх беш болчу зударша, цлахь доьлхуш бераш ца хилча, собар дахьара, дла ма глахьара, — аьлча, Маликин блаьргаш чохь сингаттам кхоллалуш санна хийтира Саидана.

— Боккьалла а, жимма а лан йиш яд хьан? — Дийхира Саида.

— Яц. Иодика йолда. Гур ду вайна, — ца луьшехь, нуьцкьала цхьана хлумано длаюьгуш санна, хийтира Саидана иза.

Концерт ларжъяллалц лаьттира. Иза самукъане яра. Амма самукъане дацара хинца Саидан даг тлехь. Оцу сарахь тешамболлуш шена Малика езаеллий хиира цунна. Цхьана а минотана дагара ца елира иза цу сарахь а, цла веача а.

Саидца хийцам бара. Ткъа иза ца гойла дацара цлахь. Масала, хьалха болх бар, балхах дерг дийцар хиллехь, хинца книгашца дара дерриге а гуллакх, ткъа тлаьххьарчу хенахь тлерачу бедаре хьажар, маж яьшни бен балха цавахар, синкьерамен, хлайтъяьлла хилар гуш дара цуьнца.

Хийцалуш доцург цхьаь дара — иза кийра буьззина Эмига болу безам бара. Цунна шен дахаран денонн цхьа дакъа длаора цо. Вовшашца хьаьрчинна вара. Эми цуьнца бен охьа а ца вуьжура. Саид хьелуш меттиг хилча иза цла валлац лара Эми охьа ца вуьжуш. Мицча хенахь цла веачи а, цуьнца дийца хлума хуьлура Саидан. Хаза кхуьуш вара клант.

Тлаьххьарчу хенахь кест-кеста ойлайора Саида, ша зуда ялийча церан юкьаметтиг муха хир ю техьа, —

олий. Цунна новкъарло еш, Эми хыйзош меттигаш хилахъ, шегалалург цахилар дара. «Тлаккха хун дийр ду? Зуда яла а йича, кIантаца тар а ца елча...» — гIай-гIане волура иза. ХIан-хIа цул а сайн Эми а кхиош Iийр ву-кх. Итт класс ю чекхъяккха езаш, цул тIаьхъа кхин а халонаш Iитталур ю, рогIехъ институт ю. Дуьтур вай иза... Амма оила хъаьвззий юха а Малике йоьрзура, хъалха дIахIуттура цуьнан хаза юьхъ-сибат.

Сирлачу малхо серладаьккхинера дуьне. Цхъа марха йоцуш сийна яра стигал. Юьхъ-куьг а дилина, балха ваха кечлуш воллура Саид.

— Сан кIант, цIеххъана йистхилира ПетIамат. Малела ца ло-кх со. И кIант де-дийне мел долу лело хала хуьлуш дIахIуттуш латта. Цуьнан а, хъайн а оила ян езара ахъа.

— ТIом дIабаьлчхъана цхъаь дийр ду вай.

— ТIом дIа маца болу хъанна хаьа, — резайоцуш элира децас, — иштта лелла вера вуй шуьшиь, сох хIун хуьлу а ца хаьа.

— Ойлайина цхъаь дийр ду вай, — вижина Iуьллучу Эмина тIетесна хIума нис а йина, — хIара вон малелийта ахъа. ХIумма а дац хъуна човха варх, — элира цо шен ден йишига.

— Човха-м дера лур вацара соьга иза. Хийла цуьнан бIаьра а хьожий елха дера йоьлху со.

ТIаьххъарчу хенахъ, шен аьтто малбели, Малика ша а эькхара Салидеран цеха чу, цхъацца бахъана а лохий. Хазахетара кхунна иза гучуьлча. ЙогIий кхочура Зейнеш, хIинца-м безамо вакъош ву моьтту суна сайн ва-ша, олий, хIара хьовзавой, йоьдура иза а. Дерриге а синкьераме хетара кхунна тIаьххъарчу хенахъ.

Амма ша дукхавахарх кхунна а, халкъана а дицлур доцу де а деара. ТIом дIабалар, фашистски Германина тIехъ толам баккхар дIакхайкхош дийкира Левитанан онда аз. Оцу дийнахъ болх бар доьхнера, верриг вовшашна мара лелхаш, барташ дохуш, боьлхуш хъаьвда

лелара, Салидана дагабаьхкира шеца тлом бинарш, тламехь хлаллакьхилларш, кхунна хаьара мича мехак баьккхина и толам, ша лаччохь дагалецамаша, хазахетаро зылапхочун кийрара схьа стоьла тле эгийра беза мохь санна, деза блаьрхийн тладамаш...

— Салид... Сали-д! — елхаран кьурдаш деш неларехь сецира Малика, — тлом длабаьлла, толамца декьалво хьо, — блаьргех йовлакх хьовкхуш длаяхара иза. Шен дагахь: «Хлумма а дац, елхийта», — элира Салида. Цунна хьньера Маликин цийнда тлам тлехь хлаллакьхиллий...

И денош хала а, дагана латкьам беш а дара. Тламо хлаллак мел винарг дагавеара. Да воцуш бисинчу доьзалшна карлабелира тламо беана бохам — дай цахилар. Во! хлаллакьхиллачу ненан дог лийжара, доьлхура.

Тлом длабаьллачу хьалхарчу деношкахь дуьйна шайн-шайн дай, вежарий, кientий цла кхачар лардора массара а. Тлемалой цла балош эшелон тлала моьсузза кхочу деза де хуьлий длахуттура. Орденох, медалех дуьзна накхош долуш, цхьана агюр керахь долчу беран бесни тлетелуш, вукха куьйга марара шен зуда дла ца ховцуш, я доьзало гобина царах хьерчаш, роглехь массарна барташ дохуш: станцера цла оьхуш гора тлемалой.

Киант тламехь хлаллакьхилла аьлла кехат деана на-на, майра вац аьлла хаам кхаьчна зуда ца тешаш, хинций-хинций гучуволу-кх шайниг а бохуш, синтем боцуш буьйсанаш товкхуш яра оцу деношкахь.

Фабрика шен болх беш яра. Бакьду цхьацца хлуманаш хуьйцуш машаре дахарехь оьшуш ерш арахецан йолийра кхузахь. Салидана гора Малика, цуьнан эсалчу блаьргаш чохь сингаттам. Гора иза, тлехьаьчча, елаелла тлекаре елахь а, цхьана хлумано цунна сингаттам латтабойла.

Зейнеш, гуттар санна, шен бегаш, хьехамаш беш, марой длабаьхкина зударий декьалбеш, цаьрца забарш

еш лелаш яра. Иштта белира тлом длабаъллачул тлаъхъа масех бутт.

Салид балхара ма-велли деша воьдура, дешна ваьлча, набаро гелваллац книгаш тлехъ лара. Эми кхуьуш вара.

Атта ца хиллера, дийнахъ болх а беш, деша, атта хилча-м Салид, хинца санна, реза а хир вацара дешарна. Амма балхо гелевича а, набаро блаьргаш даздича а Маликан юхъ-сибат диц ца лора цунна.

Де доглура, шийла хьацар тухуш, наг-нагтахъ вочу ойлану холчу хлоттош. Хаза, сурт санна, йолу Малика, ког боцуш воу со, дагадоглура цунна. Сох цо иза къах-каяхъ, цунах дан хлума а дац, олий цкъа вулий оьглаз-воьдура иза. Ткъа Эми, аса хьахийна а ма дац цуьнга сайн клант хилар... Шайн юьртахъ хилла цхъа десте юьйцуш хезнера кхунна, Малика-м хирг хир ма яц Эмица вон...

* * *

Тламо йина чевнаш йоьрзуш яра. Адам, бежа мохъ кочара охьакхоьссина некъахо санна, хьаланислуш дара. Хийцалуш дара дахар. Фабрикан куьйгалхоша бухгалтеран гюьнча винера Салидах. Хинца кхуьнан болх конторехъ бара. Дешарца вон бацара кхнамаш. Малика гойла а хуьлура, тлаьхьарчу хенахъ хьалхачул кест-кеста. Хинца фабрикехъ хлара шиъ цхъана лаьтташ гича а башха цхьамма а тамаш ца бора. Дукхах болчарна хууш дара Салидан Малике болчу бежамах.

Аьке яра тлееана. Нийсачу могианашца лаьттачу таьллийн дитташ тлера сийна глеш дара мохо лестош, шабар-шибар деш. Денош хийцалуш лаьттара...

Салид, экзаменаш дла а елла, уьссалгачу классе велира. Доккха деза де, толамех цхъаь бара иза цуьнан дахарехъ. Экзаменахъ длалуш, кхунна сагатдеш, лийлира Зейнеш, уггара хьалха цо декъал вира хлара чекхва-

ларца. Саид декъал вира Маликас а. Хиун хаъа цуьнан дагахь дерг. Цо экзаменаш длалуш ян лууш, амма эхь-бехк лавцна иза Иийний. Делахь а, ша декъалван иза конторе еача чlogla хазахийтира кхунна.

— Балхара хьо яьлча цхьа къамел дара сан хьоьга, цхьаьнаухета мегар дуй? — хаьттира Малике Саида ша декъалварна баркалла аьллачул тлаьхьа.

— Мага а мегаш денна деш дац вайшимма къамелаш, — елакьежира Малика.

— И алий дла ма gloлахь. Со хьоьга хьоьжуш Ийра ву, Малика. Хезий хьуна?

— Дика ду, йогlур ю со, — араелира иза.

Оцу дийнахь белхан сахьташ чlogla дахделлера Саидана, амма папканаш тle-кlел йохкуш бухгалтеричохь болу белхахой цла баха тохабелча, воьхна хьаьвзира Саид. Тlаккха вулий ша-шена синтем бан волалора: йогучу цлергахь хилла воу, ялglучохь кхарзалуш долу даьтта санна, еттаху бомбанаша, тоьпийн хlоььнаша кхехкочу ких ваьлла воу, lожаллин блаьргаш чу хьажа кхийрина воцу хlинца ши дош ала кхеравелла техьа со? Хиун ду и жимма йоккха хиларх. Безамо ца къестайо хенаш: Эхь я! Эхь! — хьалаглаьттира иза.

— Хьо хьаьнга луйш ву, хlинца а урок lамош-м вац кьо? — елаелира чохьаяьлла Малика.

— Малика, суна бехк ца биллар доьху аса, со башха хlинца хьоьга ала воллург муха эр ду а, мича кепара дийца деза а хууш вац. Ахьа ца хаъа аьлча со тешар воцуш, дуьххьара сан стоьла маьlиг тle куьг а диллина лаьтташ хьох блаьрг кхетчхьана, хьоьга болчу безамо ерриг ойла дlалаьтна лела со... Хьо евзичхьана, ян чlа-гло ю сан, цхьа сахьт, минот хьо ойланехь йоцуш, дагчуьра яьлла нисьелла яц сан. Со, аса дийца ца оьшуш, хьуна, ма-варра гуш ву, нагахь сан бехк цхьана хlуманна тlехь беллахь иза хьо сил дукха езарна тlехь хир бу... Йолахьа соьга, Малика. Кхин хьуна бан дика болх бацахь а, хьан дог эца, хьоьца бертахь ваха-м хьожур

вара со, — корехъа дIавирзира Саид. Динчу къамело делахъ а, я шегa xIун жоп лур техъа аьлла делахъ а, хъацар а тухуш, цIийеллера цуьнан юхъ.

— Суна-м ца хаъа хьобга xIун эр ду...

— Реза яц-кх хьо суна? — схъавирзира Саид.

— Иштта ма алахъа, резa ца хила хьо кхин кхечарал оьшуш-х вацый...

— ТIаккха, Малика! ТIаккха!.. ДIахъажахъа гонаха, массо а шен-шен дахар нисдан, тодан гIерташ воллу, вайша хаа мегар дац, нах санна, даха? Хилларг хилла даьлла юхадерзалур доцуш... Хьуна хабахъ сан-м дац хьол деза xIума. Лой ахъа дош? — Маликин бIаьргаш чу хъаьжира Саид.

— Ца хаъа суна-м, цхъа цIеххъана ду ахъа бохург, жимма ойлайина ала мегар дацара?

— Аса хьо дIаюьгу-кх...

— Ахъа xIун дувйцу, Саид, — неIарехъа гIюьртира Малика. — Хьер-м ца ваьлла хьо, балхара маре мила вобду?

— Маца, муьлха де, мичхъа вола со, xIун де аса, алахъа?

— Хьо ма сихвели цIеххъана, хуур ду вайна, — ела а луш неIарх араиккхира Малика.

* * *

Цхъана мукъачу дийнахъ, шайна лулахъ Iаш йолчу зудчуьнгахула хъахадайтира Саида ден йишега ша зу-да ялош хилар, шена эвхъаза вала ца лууш, цкъа цхъам-ма цунах и кхаъ дIатухийла лууш. Кхано сарахъ, xIара ша висина меттиг а лехна, къамеле елира деца.

— И xIун ду суна хезнарг, и саннарг лачкъийна лело зама ма яц xIара. Кечам бан ма беза, диканиг... Дийцал суна.

— ДIаялахъа, деца, хуур ду вайна...

— Мила ю иза?

— Собца балхахъ ю. Майра вийна, йисина Iаш ю...

— Ой, и-м к'анъелла зуда хила ма еза... — юк'бах-ваккхира Саид, — т'ам т'ехъ майра а вийна хилча. Мила ю техъа иза?

— Сан маса шо дара, со т'ам т'е вoъдуш? — х'унда ю и к'анъелла, деца, хъайна и гинехъ ма дуьйцур дацара ахъа иштта. Уьш а ца дуьйцуш, кечло шу, — вела а велла аравелира Саид.

Шен вешин к'антана езаелларг марехъ хилла ю бохучо карзахъяккхина, пхийттара яълча санна, тохаелира Пет'амат, ийгийтира луларчу зудчуьнга ша оцу фабрике, амма кхин иза гойла ца хуьлуш ц'а еара. Цк'ба а, шозза а и ялаярна реза йоцуш ша дина к'амел т'е ца эцча, гуттар холчу х'оьттинера иза. Юхуш лаьттара цуьнан лалашо, цо зуда яло еза бохуш Саиде хъехош дуьйна дуьйцуш, кхунна х'ун ду а ца хууш, захало хиллера Пет'аматан.

Х'уьу а дина а кхуьнга ян г'ерташ ерг дохко яьн йолу х'ума лаха сацам бира цо. Х'инца фабрике яхан кхунна хаьара. Х'орш болчуьра д'айоьду автобус фабрикан кет'лахъ соцура, цо а йоккхаетюра иза.

Маликица шен к'амел хиллачул т'аьхъа ша цуьнга алаза дисина коьртаниг дагара ца долуш, и дийца аьтто ца болуш ши-кхо де делира Саидан. Тк'ба Малика ша дош делчхъана, эхъ хеташ делахъ а, гучу а ца йолура.

Делк'ан хан хуьллуш цехан неларе а вахана схъакхайкхийтира цо Малике. Араяьлла Малика сак'ера-луш яра.

— Х'о лаа вуй? — хаьттира цо, Саидаца сингаттам хаабелла.

— Ву-те. Муха ду вайн г'уллакхаш?

— Х'инца вон хила йиш яц! Бокк'аялла а х'о цхъаь долуш-м ма веана.

— Веана...

— Т'аккха?

— Балхара яълча цхъана минотана со волчу йо-лахъа... Дика дуй?

— Дика ду... Кхин хIума-м дац?

— Кхераме хIумма а дац. Со хьобга хьобжуш хир ву хьуна.

Сиха чекхделира и диъ сахът. Контора яссаелира. Корак ара а хьобжуш лаьтташ вара кабинета чохъ ша висина Саид.

— Со схьакхечи-кха, — чохьбаелира Малика. — Схьадийцал, — Саидана дуьхьала йолчу стоьла хьалха сецира иза.

— Хьо ца гуш сагатлора сан... — СоцунгIа хилира иза. — Кхин цхьа хIума а дара хьуна хаан дезаш. Хинцац аса хьахийна а дацара, ткъа и хьахо оьшуш меттит а ца нисбеллера. КIант ву сан, Малика, нана а елла соьца висина, тIаьхьа иза лечкьа хIунда дира аьлла дагадагIахъ а, хьуна хайта лиьнера суна. Со теша хьо цуьнан ненан метта дIахIуттург хиларх.

— Беран хIун бехк бу, — бIаьргаш чу хи доьссира Маликин. — Со дIайобду, Iудика йолда.

ШолгIачу дийнахъ илла а, билла а ша фабрике вига бохуш Эмис хьовзийна Саид чIогIа цецваьллера, цкъа а хьахош а йоцу иза юккъехула кхунна мичара дагаеана техьа.

— Ой, вуьгур ву, вуьгур ву, собардехьа, ма чIогIа чуьра ваьлла хьо? — човхийра иза Саида. — Кечло чехка, со тIаьхьа а ца вуьтуш. Мичара дагаеана хьуна фабрика...

Эми катобххана кечвеш йоллучу ПетIамата лере а тIааш цхьаь дуьйцуш бIаьрг кхийтира кхуьнан. «Ванах кхара хIун леладо техьа, билгIал цхьа Iалашо йолуш, фабрике вигийта хьо аьлла, и кIант карзахваьккхинарт иза ю-кх?...».

— Вало, — новкъа велира и шиъ. — Хьобга бабас хIун элира, вайша новкъа волуш?

— Хьобга и зуда суна гайта ала элир-кха.

— Мила зуда?

— Ахьа ялош ерг. Иза сан десте хир ю? ХIан?

— Хъан боху иза? Дера хир яц.

— Бабас-м бохура. «Цо десте ялийча хуур ду хьуна». — элира.

Новкъахийтира Салидана жимачу бере дина и лар тлехь доцу къамел, делахь а иза йоккха хилар тидаме эцна диндан гловртира.

Фабрикана тлехчочуш кхушиннах корехула блярг ххийтира цеха чуьрчу белхалойн. Конторе кхаьчна а валале, хеттарш дан а ларабелира.

— Мила ву, хьенан ву? — бохуш.

— Салида болх бечу чохь башха хаза гуш хлума а дацара стоьлаш, гленташ доцург. Дласа а хьийзина уьйтла валийта ша аьлла дехар дира Эмис.

— Хьуьлла сурташка а хьажий, схавовьллахьа, — контора неларна гена йощуш кечийна стенд а гойтуш, Салида аравалийтира жима клант.

Уггаре хьалха цунна тленисьбелира Зейнеш, цунна вевзира иза, цкъа кинохь Салидаца гина.

— О-о, Шамилев! Хьо балха-м ца веана тхо долчу, вон ма делалахь, — аьлла цуьнан лаьржа месаш кегийна длаяхара Зейнеш.

— Иза хьенан ву? — хьаттира цуьнга цхьаммо.

— Салидан ву-кх.

— Салидан ву боху, дера хир вац-кх, маса шо ду техьа цуьнан, хлуманаш тоьгучу цехера зударий бара неларх аракъедаш. Маликина а лиира шен хин волчу меран кланте блярг тоха.

Сурташка хьоьжуш лаьтташ вара Эми. Цехаш чохь йолчу гловгано башха кхунна хозуьйтуш а дацара къамелаш. Хлора сурте леррина хьоьжуш лаьттара иза.

Малика, цехерчу белхалоша бегаш а беш, тлейолаелира клантана. Мел парглат хила глертарх, карзахдаьлчачу даго, ца кхетачу ницкъо тлеййзайора иза оцу жимачу клантана, цкъа дулий ойланах стелахьштит санна, серло тухуш чекхэккхара шега хьоьжуш, ша тергалъеш букь тлехьа лаьтташ зударий хилар, цара дуьй-

ду дерг, масане хуьлу йоттар ян, ца ешаш къамел дан кийча ерг, оццу секундехь хлордан тулгено шена дуьхьа-ла нисъелла хлума санна, и ойла харцош даго хьоьхура: тлерло, дац хьуна хлуманех эхь, бер ма ду иза бохуш...

Юххехьа мел кхочу деган пхенаш кхиссалуш санна, хетаделира Маликина, хлун дара техьа оцу миноташкахь оцу зудчун ойланехь дерг и йоцчунна хуур дацара. Иза кхеташ а ядара ша лелочух. Клантана тлехьа дла а хлосттина цуьнга леррина хьоьжуш сецира, охьатаьтира, тлаккха цлехьана гора а хлуттуш, шехахьа схьаверзийра цо клант, тлаккха клентан корта дла а берзийна, юха а лерга юххе хьаьжира.

— Ва-а, со яла хьан! Сан клант, са-н кла-нт! Къора, дегош аз делира оцу зудчун кийрара. Ша лелочух ца кхеташ йоьхна иза хьаланисьелла ялале, хадийна дитт санна, охьаюьйжира.

Тлехьаьвдира цуьнца белхаш беш болу зударий, уьш длауьдуш гина боьрша нах, контора чуьра аралилхира. Берриш цига дла хьаьвдира. Клантана, цхьаь хили техьа аьлла, кхеравелла. Сайид оццу минотехь тлеххечира цига.

— Хлун ду хилларг? «Цо хлун до». «Хи да чехка!» — дотташ маьхьарий дара. Шийлачу хино меттаялош йолу иза, айъина длаяхьа буьйлира глента тле, амма кхетамчу ярца, сиха дласа а хьаьжна, тлеххийтира иза юххехь лаьттачу Эмина.

— Со яла хьан, сан клант, сан цлий, деган йовхо, — сацар доцуш йоьлхура иза. Шерашкахь кийрахь лаьтина, ненан дог лийжина хорам длабоккхуш, кийрара бала эккхош дара цуьнан беснеш тлехула охьаюьхуш долу блаьрхиш.

Гонах лаьттарш цхьаберш кхеттера хиллачух. Вукхара хоьттура.

— Хлара хлун ду? — бохуш.

— Шен клант карийна Маликина, — олура цхьабол-чара.

— Муха жарийна? — хоттура вукхара.

— Тіом болабеллачу хьалхарчу шерашкахь вайна хилла иза. Хинца дагахь а доцуш тІелоттаелла-кх.

— Нана ма яла кхуьнан. Тіамо даза дисина хІун дутехьа?

— И муха вевзина цунна?

— Шен берана тІехь йолу билгало нанна санна хуур яцара цхьанна, — юххе а таьІна, оцу кІентан лерга юххера тІеда ца го хьуна, — элира царна уллохь лавттачу Нинас.

Тіам тІера цІа веанчул тІаьхьа Эмица цхьана вуьжуш, гІоттуш волчу Салидана дукхазза гинера Эмин лерга юххехь болу горга Іаьржа тІеда. «Ма вевзар вара хьо хьайн нанна», дагадогІура кхунна цунах бІаьрг кхетча. И дага а деана велавелира Салид.

Амма оцу миноташкахь Маликина хезаш, гуш дацара цхьа а хІума. Шегара цхьамма иза дІважкхарна кхобруш санна, барташ дохуш, марара дІа ца хобцуш, гІента тІе хиира иза.

Боьлхура зударий. Ца доьлхуш дог Іелур дацара, луьрчу тіамо дІасакхисина, кхолламо цІеххьана вовшахтоьхна бер-нантий гинарг.

— Схьаволахь, хІоккхуза, Салид. хІара-м доккха хІума дай, со яла шуьшиннан делаІ, хІара хІун дутехьа дан мукъане?! — йоьлхура Малика.

Салидана дагадеара эзар исс бІей шовзткъей кхозлагІчу шеран март баттахь Грозный гІалахь Субботниковн урамехь хилларг.

ЭПИЛОГАН МЕТТА

Діадевллера теман шераш. Йирзина а, йоьрзуш а яра оцу шераша йина чевнаш. Дуккха а хийцамаш бара

дахаран дерриге а дакъошкахъ. Хьалха хиллачул хазъелла дIахIиттинера гIаланаш, ярташ. Адамаш а духарца, оъздангаллица, амалца, хьекъалца хазделлера. Деллахъ а хилла тIом, фашизмо дина зулам дицдан йиш йолуш дацара. Хьалакхуьуш долчу керлачу чкъурана довзан дезаш дара и вайна тIехIиттина денош, халкъо гайтина майралла, йоккхачу халонца баьккхина толам, майраллица Даймехкан дуьхьа шайн синош дIаделла кIентий. Къаьсттина тIеман денош карладохура, накха буьззина орденаш, медалаш йолуш, новкъа вогуш тIемало гича я белхалойн коллективе балийначу тIеман ветеранащца цхьанакхетарехъ дийцинчуьнга ладоьгIча.

ТIом дIабаьллачул тIаьхьа тIамо йина чевнаш ерзош девлла шераш, дахарехъ хилла галморзакаллаш дагаяхкийтира Салидана цунна цкъа а дицлун доцчу хIокху дийнахъ...

Дагабаьхкира шеца дешна доттагIий, цаьрца мерза яьккхина хан, дагабеара ИмамбаевгIеран доьзал, цкъа а ца йицлун йолу йиша Зейнеш. Нанас йинчу йишас кхин йийр ярий техьа, аьлла шен цо а, цуьнан нанас йина терго. Институте воьдуш цуьнан нанас балхара цIа еана гIелъелла хилча а, са ца долуш ша финансово-кредитни институте кечвеш, буьйса генна яллалц материалаш карлайохуш, хьегна къа.

Церан доьзалехъ шайн кIантал башха хийра ца хеташ ша хилла хилар. Зейнеш маре йоьдуш цуьнан нана шеца дагаялар, шаьш иза цаьргахъ дийцаре дар, ловзаргахъ ша мила ву, аьлла хаттар дича хьешашка Зейнешан ваша ву, олий цуьнан нанас луш хилла жопаш, шайн доьзалшна юккъехъ кхоллабелла безам, гергарло. Мукъачу дийнахъ, я Зейнешаьргахъ я шайгахъ вовшахдеттадалар — кхуьнан дахарехъ йоккха меттиг дIалоцуш денош дара и тамбеш карладуьйлурш.

Халкъалахъ олуш ду стеган дахарехъ цхьа де тIехIутту, дог карзахдоккхуш, ойлане вуьгуш, дIадевллачу шерашкахъ ша динчунна жамI деш, дийлла гIалаташ,

ша бахънехъ хиллехъ цатам, кхочушхилаза йисна ойла, хилла бохам, казахетар — дерриге а бѣаьргашна хъал-хахула чекхдолуш. И де дара тахана институтан цхъа-на кабинетан неларехъ шен оппонент схъаваре хьобжуш Іачу Салидана тѣкхаьчнарг. Йоццачу хенахъ дага ца до-гѣуш дисирій-техъа хІумма а? Ца дисира. Дерриг да-хар, цалано шена чуйобхкинарг санна, луьстура ойлао диканиг, вониг шен-шен метта хІоттош.

Институт... хийла хІокху ламиш тѣхула хъалий, охъий бовчу-кх студенташ, ма дика евза-кха хІора аудито-ри, хІора кабинет ойла йора Салида институтан уча-хула хъавѣда лела студенташ тергалбеш. ткъа цуьнан дахарехъ чекхдевллера и шераш...

— Хъан фамили Шамилев юй? — хъаттира цѣх-хъана кхунна юххехъ сецначу йоІа.

— Ю-те... Шамилев ву со.

— Хьобга уьтталгІачу аудиторі чү вола бохура хъан Іилманан куьйгалхочо.

Кхунна йийцина аудиторі леррина шена чохъ эконо-мически темашна йолу диссертациешна защита еш ерг хиллера. Башха йоккха а яцара зал. Чоьнан цѣнкъал жимма лакха айина меттиг яра, сценин кеппара. Цигахъ пенах дІагоьхна кхозуш гуш яра Салида хІиттийна ял-хийтта таблица. Зал еса яра. Бакъду шайн меттигаш кечъеш йоллуш ши стенографистка яра. Соьга хъан кхойкхуш хилла техъа, аьлла кхунна дага догѣлушехъ:

— Муха ду гІуллакхаш?... воха ма вохалахъ, хъан материал а, дисертационни болх а Іилманчаша шена тѣ-тидам бохуьтур болуш бу, — тѣхъашха тѣвеанчу кхуьнан куьйгалхочо пхьарс схъалецира Салидан.

— Воха йиш яц. Маца болабо вай болх, — ве-лакъежира Салид.

— Ит-пхийтта минот яьлча схъагуллур ю Іилман-чийн совет. Са ма гатде ахъ, коьртаниг паргІат хилар ду. ПаргІат хилар, ца вохар, — хьобга и ала лиьнера суна вай дувйладалале.

— Баркалла, со ледара ца хила хьожур ву.

Хьем боцуш зала чу эха буйлабелира профессорш, доценташ. Кхузахь бара кхечу институташкара Илманчаш а. Хьалхарчу моґаршка охьахевшира уьш, царна тлехьа бара, тахана хинйолчу темех тера темаш йолуш болу аспиранташ, кхиберш.

Зала дуьхьала ерзийна лаьттаху стоьла хьалха президиуме охьахира Илманан Советан председатель, Илманан Советан секретарь, оппонент. Аьрру атлор лаьттаху стоьла хьалха охьахира Саид. Шайн дахаран доккхаха долу дакъа Илманна дладелла, сирьелла мажош, клайделла кортош охьа а телош, вовшашка тийна къамелаш деш Iара уьш. Цхьащца верг Саид волчухьа схьахьожура: «XIара ву и диссертант» олий.

Илманан Совете председателя длахийтира защита ян хьалха хлоттош болчу белхан теманех. Цул тлаьхьа дош делира секретарана, защита еш верг гулъяеллачу Советана воззита.

Цо дийцира Саидах: хIун чекхъяьккхина, мичхьа дешна, болх мичхьа бина, оппонент мила ву.

Цул тлаьхьа дош делира Саидана. Ша хьалаглоттуш бIаьрг туьйхира цо зала чу. ШолгIачу моґарехь Iаш вара кхуьнан куьйгалхо. БIаьрг кхийтира шеге цо «Шек ма вала» вела а кьежаш ечу хичех.

Цкъа волалуш жимма хало хийтира Саидана, тIаккха хецавелира, хIинца зал йицъяеллера, хIора таблица-на тIевовдуш ма хуьллу кхетаволчу кепара ша масех шарахь тIехь болх бина йолу тема дIайийцира цо. Дукха зама а ца йийзира. Зала чохь болчу Илманчийн буйнахь зорба а тоьхна болуш бара кхуьнан болх.

Башха дукха хеттарш а ца хилира. Амма хIора динчу хаттарна дощца жоп дара Саидан луш. Реза болуш кортош теладора докторша, кандидаташа, ткъа уьш тахана ткъех сов вара. Оппоненташа Советана дийцира йийцаре еш йолу тема Илманна пайдехь хилар. Цул

тIаьхьа председатела предложени ялайо кьайлах кхажтасарна счетни комисси харжар... Яссало зал.

Юьхь тIера хьацар дIа дохуш йовлакх хьовкхуш Эминий, Сединий юккьехь лавтта Саид. Иза хIинца а меттаваза ву.

— Папа, — ахь дика дийцира, са ма гатде, — бохуш дех хьерчара йоI. Кураллица шен дега хьовжура вела а воьлуш Эми. Дукха хан ялале чукхайкхира массаьрга а счетни комиссис. ХIинца хаза дезаш дерг дара уггаре коьртаниг. Дог, кийрара араьккха гIерташ санна, чоIгIа детталора, бага якьалуш яра Саидан.

Председателя дош делира счетни комиссина.

— Илманан Советехь волчу ткье итт членах тахана дакьалоцуш вара ткье исс, цара массара а, цхьамма санна, кхаж тесна Шамилевн диссертацияна защита еш. Цул совнаха сацамбо: тема сацамболлуш теллина чекхь-яьккхина а, актуальни а хиларца доьзна диссертантана Шамилев Саидана экономически Илманийн кандидата-тан цIе тилла...

Цул тIаьхьа аьлларг, дийцинарг хезаш вацара Саид. Кхуьнан куьйгаш ловцура, декьалвора, ткьа кху институтехь доьшуш болчу Грознерачу студенташа маравуьхкура.

— Папа! Хьомениг, аса декьалтво хьо! — тIекхийтира Седа, барт а боккхуш. Къевллина да маравоьллира Эмис а. Саидана цкьа а гина дацара Эмин бIаьргех воккха хилчхьана хи долуш, тахана и дагна хьоме бIаьргаш хих дуьзна гира Саидана.

— Дуьло, халаниг дIадаьлла, тIехьа дитина вай иза, — хьалхахьа волавелира Саид. Иза хIинца кхин а кьона хетара, жимма протеза бахьанехь арIор тIаIар бен хаалуш дацара ког цахилар. Шуьйра вара белшкахь, комаьрша, эсала дара хьажар, велавалар. Ткьа тахана иза кхаьчнера дуккха а шерашкахь ша сатий-синчу дикане, Iалашоне. Дерриг дуьне марадолла, тIома вала кийча вара иза институтан неIарх араволуш.

— Саїд! Саїд! — институтан коридор екош мохъ хезира цунна букъ тїехъа. Аз дагна девзалш, гергара хийтира. Жимма юстаха а бовлуш севцира хїорш кховъ а.

— Цхъажимма тїахъайиси-кх со...

— Зейнеш! Хьомениг, — тїекхийтира Саїд. — Хьомичара ели? — Юха тїекхетта марайоблїира Саїда казашка-йиша.

— Минводера кхуза догїуш кема а ца хилла, такси тїехъ йогїуш ю со, аса хавттира суна дийцира, аса декъал во хьо Саїдка, сан ваша. Мамина мел хазахетар ду хїара дїахиъча.

Хїинцалц садиттинехъ, дуьненан дехъа мабїлера шен защита ю аблла еана Зейнеш гича, бїаьргех хи делира Саїдана. Хїинца дагадеара кхунна ша кехат яз деш хїара де билгалдоккхуш яздина хилар.

— Аса кураллица вуьйцу хьо гуттар, сан ваша, цхъана хїумане каг ца вели хьо. Суна чїогїа хазахета хьо волуш, шу долуш кїант, йол мара доьлїира Зейнеша, Саїдан йоблан бесни шен бесни тїе а талош.

Гена йощуш лаьтташ яра Саїдан «Москвич». Неї дїа а йиллина, схъавирзира Саїд.

— Важа дерг цахъ дуьйцуь вай. Малика а хир ю хьераялла йоллуш сагат деш. Тїеховшал массо а!

Абдулла Дадашев

РАНЫ ЗАЖИВАЮТ

(повесть на чеченском языке)

Редактор И с м а и л о в А. Т.

Художник Я с у е в А.

Худ. редактор Ма г о м а е в М. Б.

Техн. редактор Поздняков А. Н.

Корректор Я н д а р б и е в З. А.-М.

Сдано в набор 30.XI 1977 г.
Подписано к печати 20.I 1978 г.
Формат 70x108 1/32. Бумага типографская № 2
Объем 5,25 (3,75) п. л. Уч.-изд. л. 5,25
Тираж 3000. СФ04017

Чечено-Ингушское книжное издательство
Управления по делам издательства, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров
Чечено-Ингушской АССР,
Грозный, 21, улица Ленина, 14

Заказ № 11710
Типография имени И. Н. Заболотного
Управления по делам издательства, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров
Чечено-Ингушской АССР,
Грозный, 21, улица Интернациональная, 12/33
Цена 30 коп.

Мах 30 кеп.

РАНЫ ЗАЖИВАЮТ
(на чеченском языке)